

Ж. МАМЫТОВ, Б. СЫДЫКОВА

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин
VII классы үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги бекиткен*

Кайрадан иштелип, 4-басылышы

БИШКЕК – 2017

«КЫРГЫЗ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ» БАШКЫ РЕДАКЦИЯСЫ

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки я721
М 22

1-басылышы 1996-жылы,
2-басылышы 2003-жылы,
3-басылышы 2012-жылы басылган

Шарттуу белгилер – Условные обозначения:

- – сөздүк – словарь
- ▶ – эске түшүргүлө – вспомните
- ? – суроолорго жооп бергиле –
ответьте на вопросы
- 🏠 – үй тапшырма – домашнее задание

Мамытов Ж., Сыдыкова Б.

М 22 Кыргыз тили: Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 7-кл. үчүн окуу китеби. – Б.: «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2017. – 160 б.

ISBN 978-9967-14-156-8

М $\frac{4306020200 - 17}{454 (11)}$

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки я721

ISBN 978-9967-14-156-8

© Ж. Мамытов, Б. Сыдыкова, 2017
© Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, 2017
© «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2017

*Жаңы окуу жылыңар менен, жаш достор!
С новым учебным годом, юные друзья!*

І ЧЕЙРЕК

§ 1. Киришүү сабагы – Вводный урок

1. Томонку текстти окуп, орус тилине которгула.

БИЛИМ КҮНҮ

Күз келди. Жаңы окуу жылы башталды. Окуучулар майрамдык маанайда кайрадан мектепке чогулушту. Мектепте Билим күнүнө арналган салтанаттуу майрам уюштурулду. Бул майрамга мугалимдер, ата-энелер жана коноктор да келишти. Алар мектеп окуучуларына билим алууда албап ийгиликтерге жетишүүнү каалашты. Билим майрамында жашы жеткен бобоктор 1-класска кабыл алынды. Ата-энелер аларга ар кандай белектерди тартуулашты. Окуучулар мугалимдерди куттуктап, кооз гүлдестелерди беришти.

- билим алуу – получить знание
албап ийгилик – большой успех
ийгиликке жетишүү – достичь успеха
жашы жеткен бобоктор – дети, достигшие школьного возраста
- 1. Жогорку тексттен алынган сөз айкаштарын сөздүк дептеринерге көчүрүп жазгыла жана жаттагыла.
 1. Силер билимди кайдан аласынар?
 2. Мугалимдер окуучуларга эмнени каалашат?
 3. Билимдүү окуучу эмнеге жетишет?
 4. Билим күнүндө кимдер 1-класска кабыл алынат?
- 2. Макалдарды орус тилине которгула жана жаттагыла.

Окуу – билим булагы, Билим – элге, суу – жерге.
Билим – өмүр чырагы. Билимдүүгө дүйнө жарык.

6-КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДЫ КАЙТАЛОО
ПОВТОРЕНИЕ ПРОЙДЕННОГО МАТЕРИАЛА 6-КЛАССА

§ 2. Ат атоочту кайталоо –
Повторение местоимения

2. Ырды окуп, ат атоочторду тапкыла.

ЭНЕ ТИЛИМ – ӨЗ ТИЛИМ

Эне тилим – өз тилим,
Эси жоктук иш кылат,
Өзүңү эне тилиңде,
Сүйлөбөсө сөздү ким.

Эне тилим – карегим,
Сенде менин дарегим.
Сен турганда мен бармын,
Биз турганда бар элим.

(Т. Арыков)

▶ Эске түшүргүлө: – Вспомните:

1. Ат атооч деген эмне?
2. Ат атоочтор мааниси боюнча кандай түрлөргө бөлүнөт?
3. Жактама ат атоочтор деген эмне жана ага кайсы ат атоочтор кирет?
4. Шилтеме ат атооч деген эмне жана ага кайсы ат атоочтор кирет?
5. Сурама ат атооч деген эмне жана ага кайсы ат атоочтор кирет?

3. Биринчи катардагы ат атоочторду экинчи катардагы сүйлөмдөргө маанисине карай жебе аркылуу туура байланыштыргыла.

Мен	→	салтанаттуу майрамга мектепке бара жатабыз.
Бул		ата-энеден белек алды?
Биз		кыргыз тилин окуп жатамын.
Ким		менин гүлдестем.
Бардыгы		эшиктин конгуроосун басты.
Эч качан		бүгүн сабакка толук келишти.
Кимдир бирөө		адамдын көңүлүн оорутпа.

4. Текстти окуп, айрым сөздөрдү ат атоочко айландыргыла.

ОКУУ ЖЫЛЫ БАШТАЛГАНДА

Индияда окуу жылы июнь айында башталат. Бул күнү мугалимдер окуучуларга эң кызыктуу элдик легендалардан айтып беришет. Ата-энелер мугалимдерди жаңы окуу жылы менен куттукташат. Мугалимдердин моюндарына гүл гирляндаларын илишет.

Японияда апрель айында, алчалар гүлдөгөндө окуу башталат. Мектепке окуучулар эшик алдына бут кийимдерин чечип киришет. Ал эми Кытайда окуучулар окууга кышкызыл бакырайган гүлдестелерди алып келишет. Окуу – дене тарбия сабагынан башталат. Германияда болсо бул күнү балдар түркүн таттуу салынган баштыкчаларды белекке алып, абдан кубанышат. Финляндияда окуучулар жыл аягына чейин мектеп эмеректерин булгабай, сындырбай таза сактоого сөз беришет. Эгерде ант аткарылбаса, айып төлөнөт.

- ?
1. Окуу жылы Индияда качан башталат?
 2. Мугалимдер окуучуларга эмнелерди айтып беришет?
 3. Ата-энелер мугалимдерди кантип куттукташат?
 4. Окуу кайсы өлкөдө алча гүлдөгөндө башталат экен?
 5. Германияда балдар белекке эмне алышат?
 6. Финляндияда окуучулар кандай ант беришет?

● элдик жомоктор – народные сказки
алча – вишня
гүлдөө – цветение
түркүн таттуу – разные сла-
дости
баштыкчалар – пакеты

эмеректер – мебель
(парты, стулья)
булгабоо – не испачкать
сындырбоо – не ломать
сөз берүү – обещать
ант – клятва, клятвенное
обещание

5. Томонку сүйлөмдөргө суроо түзгүлө да, кыргызча сүйлөшкүлө.

1. Мен Долоноту айылындагы Т. Атаев атындагы орто мектепте окуймун.
2. Мен 7-класста өзүмдүн курбуларым менен бирге окуймун.
3. Бизге кыргыз тили сабагы абдан жагат.
4. Кыргыз тили сабагынан бизди Айгүл эжей окутат.
5. Биз сабакта кыргыз тилинде гана сүйлөшөбүз.
6. Окуучулар кыргызча ырларды жатка айта алышат.

6. Төмөнкү макалдардын маанисин түшүндүргүлө жана ат атоочторду тапкыла.

Бирөөгө ор казсаң, өзүң түшөсүн.

Өз жакшылыгыңды милдет кылба, бирөөнүн жакшылыгын эч качан унутпа.

Өзөктөн чыккан орт жаман, өздөн чыккан жат жаман.

📦 Жогорудагы макалдарды жаттап алгыла.

1) Ат атоочтун маанисин кайсы вариант билдирет?

- а) заттын атын билдирет
- б) заттын сын-сыпатын билдирет
- в) кыймыл-аракетти билдирет
- г) затты жалпылап көрсөтүүчү сөздөр

2) Эч ким, сиз, өзүм, ушул, бир нерсе, канча – бул сөздөр ат атоочтун кайсы түрлөрүнө кирерин ар биринин тушуна туура жазгыла.

1. Жактама ат атооч –	4. Тангыч ат атооч –
2. Шилтеме ат атооч –	5. Аныктама ат атооч –
3. Сурама ат атооч –	6. Белгисиз ат атооч –

§ 3. Ат атоочтун түрлөрүн кайталоо – Повторение видов местоимений

▶ Эске түшүргүлө: – Вспомните

7. Ким? Кимдер? Кайсы? суроолоруна жооп берүүчү ат атоочторду жөнөтүлө.

Ү л г ү: *Ким? – мен, сен, ал, биз*

Атооч: мен	Табыш: мени
Илик: менин	Жатыш: менде
Барыш: мага	Чыгыш: менден

8. Көп чекиттин ордуна ат атоочторго жөндөмө мүчөлөрдү улап, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Биз... мектеп Ысык-Көл аймагында жайгашкан. 2. Алар... чоң жаңылык күтүп жатат. 3. Жылдыз сен... канча жаш улуу? 4. Мен... Ч. Айтматовдун жаңы китеби бар. 5. Рысбек тээ алыстан кимдир бирөө... байкады.

9. Кыргызча маек кургула. 1. Ат атоочторду тиешелүү жөндөмөгө коюп (кашааларды ачып) сүйлөшкүлө.

– (Сен) туулуп-өскөн жериң кайсы?

- (Мен) туулуп-өскөн жерим
- (Ал) көрүнүктүү эмнелери бар?
- (Ал) көрүнүктүү жерлери ..., жана башкалар аталат.
- (Сен) жана (сен) досторуна бул жайлар жагабы?
- Албетте, (мен) жана (ал) абдан жагат.

2. Суроолорго жооп берүүдө ат атоочторду туура коюп сүйлөшкүлө (бардыгы, алардын, аны, биздин, анын).

- Мекенибиз – Кыргызстан кандай өлкө?
- ... Кыргызстан эгемендүү, көп улуттуу өлкө.
- Ата-Журтубуз менен сыймыктанабызбы?
- Ооба, бардыгыбыз ... менен абдан сыймыктанабыз.
- Мамлекетибиздин кандай символикалары бар?
- ... мамлекеттик Туусу, Герби, Гимни, Конституциясы жана

Тили бар.

- Өлкөдө элдин биримдиги кандай?
- ... биримдиги өтө бекем.
- Улуттар аралык ынтымагы кандай?
- ... ынтымактуу жашашат.

10. Жогорку диалогдун мазмунунан маанилеш сөздөрдү таап, сүйлөм түзүлө.

Ү л г ү: *Мекен – ата журт – туулуп-өскөн жер.*

Менин Мекеним – Кыргызстан. Биз ата журтубуз менен абдан сыймыктанабыз. Силер туулуп-өскөн жеринерди баалай билгиле!

11. Текетти окугула.

КЫРГЫЗСТАН – МЕНИН МЕКЕНИМ

Биздин Мекенибиз – Кыргызстан. Анын жалпы аянты 198 чарчы чакырымга барабар. Азыркы маалымат боюнча өлкөбүздө 6 миллиондон ашык калк жашайт. Бардыгы жети аймак бар. Алар Чүй, Ош, Жалал-Абад, Баткен, Ысык-Көл, Талас, Нарын деп аталат. Кыргызстандын борбору – Бишкек шаары. 1991-жылдын 31-августу Кыргызстандын көз карандысыздыгынын күнү. 1993-жылы эгемендүү Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясы кабыл алынган. Ушул эле жылы улуттук валютабыз – сомго өө болгонбуз. Аны пайдалануу менен эсеп, соода-сатык иштерин өркин жүргүзөбүз. 1992-жылы 5-мартта мамлекеттик Туубуз (авторлору: С. Иптаров, Б. Жайчыбеков, Э. Айдарбеков, Ж. Матаев, М. Сыдыков) кабыл алынган. Андагы негизги белгилер Күн жана

боз үйдүн түндүгү. Түндүк – элибиздин тарыхый жашоосунун чексиздиги, үзүлбөгөн өмүрдүн символу. Күн – түрлүү улуттарга нурун тегиз чачыратып турат. 1992-жылы 18-декабрда мамлекеттин салтанаттуу Гимни бекитилген. Гимндин (сөзү Ж. Садыков менен Ш. Кулиевдики музыкасы Н. Давлесов менен К. Молдобасановдуку.) Аны бардыгы жатка билишет жана ырдашат. Ал эми 1994-жылы 14-январда мамлекеттик Герб кабыл алынган. Гербдин авторлору А. Абдраев, С. Думанаевдики. Анда касиеттүү Ысык-Көлгө, ыйык Ала-Тоого алтын нурун чачыраткан Күн жана канатын жайган айкөл Манастын Ак шумкары тартылган.

Биз мекенибиз менен сыймыктанабыз жана даңктанабыз!

- **көз карандысыз** – независимый
- тарыхый жашоо** – историческая жизнь
- чексиз** – беспредельный, безграничный
- сыймыктануу** – гордиться
- боз үйдүн түндүгү** – верхний деревянный круг юрты

- ак шумкар** – белый крикчат особый, самый быстролетный среди птиц
- үзүлбөгөн өмүр** – непрерывная (долгая) жизнь
- соода** – торговля
- ыйык** – священный
- улут** – нация
- мамлекет** – государство
- айкөл** – великодушный

- ☐ 1. Тексттен алынган сөздөрдү жаттап, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.
- 2. Тексттин мазмунун айтып бергиле.
- 3. Төмөнкү ырды обону менен ырдап үйрөнгүлө.

МЕКЕНИМ

Кымбатым оскон жер мекеним,
Сен десем толгонуп кетемин.
Апамдай асырап өстүргөн,
Аныңды мен актаар бекемин.

Тоолорун, түздөрүн, белесин,
Көңүлгө жат болуп келесин.
Киндик кан тамызган Ата журт,
Чаалыксам күч-кубат бересин.

Т. Кожомбердиев

§ 4. Тууранды сөздөр – Подражательные слова

Жандуу жана жансыз заттардан чыккан үндү, элести туурап көрсөткөн сөздөр тууранды сөздөр деп аталат.

Тууранды сөздөргө:

тарс, жарк, кобур-собур, шака-шак, маа, мөө, муу, жалп, жалбырт, зуу, арс, карч, шак-шак, лап-лап, кажы-кужу, ызы-чуу ж. б. сөздөр кирет.

П о д р а ж а т е л ь н ы е с л о в а – это особая часть речи, которая обозначает образ или звуки, издаваемые животными существами или производимые какими-либо предметами.

К подражательным словам относятся:

12. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн тууранды сөздөрдү тапкыла.

1. Кобур-собур үндөр угулду. 2. Алыстан эрбең-сербен караандар көрүндү. 3. Салтанат эки жагын элең-элен каранат. 4. Момун карыяныкынан кажы-кужу үндөр чыкты. 5. Тарс-тарс атылган мылтыктын үнү жаңырды. 6. Бүгүн лап-лап жаап жаткан кар күчөдү.

13. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, тууранды сөздөрдүн астын ызыгыла.

1. Таштак жолдо кетип бара жаткан ат арабанын дөңгөлөктөрү калдыр-кулдур этет. 2. Жумабүбү эне уулун жал-жал карады. 3. Ажардын мууну бошоп, көз жашы мөлт-мөлт тамчылады. 4. Чагылган жарк-журк этип, күн күркүрөдү. 5. Айдоо таралган трактордун тытыр-тытыр үнү басылбады.

14. Тууранды сөздөрдү тапкыла.

Жарк-журк, тарсылдады, тып-тып, чакылдайт, арс, маа, мөө, элеңдеген, жылт-жылт, ызы-чуу, жалбырт.

15. Тууранды сөздөрдү сүйлөмдөрдөн таап, дептеринерге көчүрүп жазгыла.

1. Чоң кеседеге кымыз мелт-калт этет. 2. Жамгыр тып басылып, күн чайыттай ачылды. 3. Арс этип асылган иттин үнүнөн Саткын чочуп кетти. 4. От тез эле жалп-жулп өчтү. 5. Көл толкуну шарп-шурп этип жээкке урунат.

16. Төмөнкү тууранды сөздөрдүн кайсынысы жандуу жана жансыз заттарга тиешелүү экенин ажыраткыла.

1. Маа- ... , 2. шак-шак- ... , 3. чарт-чурт- ... , 4. элтең-селтең- ... , 5. мөлт-калт, 6. тытыр-тытыр, 7. арс- ... , 8. тарс-

☐ 1. Тууранды сөздөрдү катыштырып, 6 сүйлөм түзүп, эрежесин айтып бергиле.

§ 5. Тууранды сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшү – Виды подражательных слов

Тууранды сөздөр маанисине карай **т а б ы ш** тууранды жана **э л е с** тууранды сөздөр болуп экиге бөлүнөт.

По значению подражательные слова делятся на **з в у к о п о д р а ж а т е л ь н ы е** и **о б р а з о п о д р а ж а т е л ь н ы е** слова.

Жандуу жана жансыз заттардын үнүн, табышын тууроо иретинде айтылган сөздөр **табыш тууранды сөздөр** деп аталат.

Табыш тууранды сөздөргө төмөнкү сөздөр кирет:

тарс, карс, күрс, шылдыр, калдыр, арс, маа, мөө, шуу-шуу, шаңк, шака-шука.

17. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, табыш тууранды сөздөрдү дептеринерге көчүрүп жазгыла.

1. Угулган чуру-чуу, күрү-гүү күчөдү. 2. Болмөнүн ичи тыштынч, шыры дабыш чыкпайт. 3. Чыр-чыр сайраган канаттуулар учуп коңушат. 4. Шамал күчөп, толкундар шарп-шурп жээкке урунат.

18. Тууранды сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө.

карс-курс, шылдыр-шылдыр, шылдырап, тарс-тарс, тып-тып, күбүр-шыбыр.

19. Сүйлөмдөрдү орус тилине которгула. Тууранды сөздөргө коңул бургула.

1. Тарс-тарс атылган мылтыктын үнү тынчтыкты бузду. 2. Арал шаркыратмасынын суусу шар-шар агып жатат. 3. Кырдан эрбен-сербен караандар көрүндү. 4. От жалп өчүп, үй ичи муздай түштү. 5. Артына кылчак-кылчак карап, Данияр келе жатты. 6. Кичинекей кыз тып-тып басып, боз үйгө кирип келди.

20. Ырды көркөм окуп, түшүнүкөз сөздөрдү орус тилине которгула.

КЫРГЫЗ ЖЕРИ

Музыкасы А. Жайнаковдуку, сөзү Т. Байзаковдуку

Ала-Тоо ак калпагын кийген кезде,
Аскасы көк асманга тийген кезде.
Мен дагы жолго чыгам таңды тосо,
Кучактайм ой-кырларын нурга кошо.
Улуусун, кыргыз жери, нурдан бүткөн,
Улуусун, кыргыз жери, ырдан бүткөн.

Ысык-Көл – жердин көзү, кырлар – кашы,
Адырлар – көкүрөгү, токой – чачы.

Звукоподражательными словами называются слова, имитирующие голоса и звуки, издаваемые живыми и неживыми предметами.

К звукоподражательным словам относятся такие слова как:

Дайралар – кан тамыры, чоку – таажы,
Седеби, топчулары – ар бир ташы.
Кең түздүү, гүл денелүү – кыргыз жери,
Күн жүздүү, берекелүү – кыргыз жери.

Жылдыздар көк бетинен өчкөн кезде,
Көл чалкып, тоолор койнун ачкан кезде.
Дил чалкып, таң күлкүсүн чачкан кезде,
Көркүнө көрк кошулат кыргыз жери,
Сезилет ата мээри, эне мээри.
Улуусун кыргыз жери ырдан бүткөн,
Улуусун кыргыз жери нурдан бүткөн.

☞ Берилген ырды обону менен ырдаганды үйрөнгүлө.

§ 6. Элес тууранды сөздөр – Образно подражательные слова

Кыймыл-аракеттин же заттын сырткы көрүнүшүн, кыймылын, элесин көрсөткөн сөздөр **элес тууранды сөздөр** деп аталат.

Алар экиге бөлүнөт:
1. Кыймыл-аракеттин же элестин тездигин билдирет:

Образно-подражательные слова обозначают внешний вид, движение, образ действия предметов.

Они делятся на две группы:
1. Образные слова, обозначающие действие или скорость.

Жал-жал, жалт-жулт, жарк-журик, лып, жылт, жалп, мөлт, селт, үлп, шылп.

2. Заттардын сырткы көрүнүшү, кыймылы жөнүндөгү элести билдирет:

2. Образные слова, обозначающие внешний вид и действие предметов:

эрбең-сербең, жалт-жулт, кылт-кылт, калжаң-калжан, калдаң-калдаң.

21. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, элес тууранды сөздөрдү тапкыла жана түшүндүргүлө.

1. Элдин уу-дуусу күчөдү. 2. Жамийланын карааны алыстан эрбен-сербен көрүндү. 3. Сабак башталды, кечиккен окуучу шыпын басып кирип келди. 4. Хан элди жалт карады эле, элдин арасын күлкү аралады. 5. Жазгүл шарт бурулду да, жолго түштү.

22. Элес тууранды сөздөрдү көчүрүп жазып, кандай элести билдирерин аныктагыла.

1. Султанмурат Мырзагүлдү жал-жал карады да, акырын класстан чыгып кетти. 2. Кечке чейин жааган кар тып басылды. 3. Салтанаттын кийген көйнөгү күнгө жалт-жулт этет. 4. Алыстан Рыскүл эжейдин эрбең-сербең карааны көрүндү. 5. Жумаалы ата багжаң-багжаң бакылдап, төрдө олтурат. 6. Мүйүздүү маралдын башын көргөндө бала селт этип кетти. 7. Мергенчи жар башына чыгып, кылчак-кылчак артына карады.

23. Төмөнкү тууранды сөздөрдү маанисине карай бөлүп жазгыла.

Жал-жал, шып-шып, жалт-жулт, жарк-журк, маа, чырр-чырр, шыбыр-шыбыр, мөлт, шуу, шып, селт, жалт, лып, калдаң-калдаң, шуудур, койкоң-койкоң, кылт, чап, зың-зың, канк, арс, адыраң-адыраң, чуру-чуу.

Ү л г ү: 1. Табыш тууранды сөздөр: шып-шып
2. Элес тууранды сөздөр: жал-жал,

24. Элес тууранды сөздөрдү катыштырып сүйлөшкүлө.

25. Көп чекиттин ордуна тиешелүү элес тууранды сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Шамал үйлөп, бүлбүл күйгөн чырак... өчтү. 2. Момун чал... дебей сууга кирди. 3. ... караандар айылга жакындай берди. 4. Капыстан чыккан ачуу үндөн улам байкем ... этти. 5. Канатбек ... басып, кирип келди. 6. Түнкү ачык асманда жылдыздар ... этет. (селт, калдаң-калдаң, жалп, жылт-жулт, эрбең-сербең, дың)

☐ Элес тууранды сөздөрдү катыштырып 5 сүйлөм түзүп келгиле.

§ 7. Тууранды сөздөрдүн жазылышы – Правописание подражательных слов

Аягы *к, п* тыбыштары менен бүткөн тууранды сөздөргө **-ыл-** да мүчөсү уланганда *к, п* тыбыштары жумшарбай жазылат.

М и с а л ы: бак+ылда= бакылда так+ылда=такылда
күп+үлдө= күпүлдө шак+ылда=кыпылда

2. Кош сөз түрүндө айтылган тууранды сөздөрдүн арасына дефис (-) белгиси коюлуп жазылат.

Подражательные слова, оканчивающиеся на звуки *к, п* прибавлении аффикса **-ылда** звуки *к, п* не смягчаются.

Подражательные слова в виде парных слов пишутся через дефис (-)

Табыш тууранды сөздөр – звукоподражательные слова:
чырк-чырк, каак-каак, дың-дың, калдыр-кулдур, зың-зың ж. б.

Элес тууранды сөздөр – образноподражательные слова:
жал-жал, жалт-жулт, эрбең-сербең, калдаң-калдаң, сороң-сороң ж. б.

26. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, тууранды сөздөрдү таап, аларды туура жазгыла.

1. Көчө бойлоп, кыт кыт күлүп үч бала келе жатты. 2. Шамал айдаган толкун шарп шарп этип жээкке урунат. 3. Рыскүл алдыртан карап бырс-бырс күлдү. 4. Боз үйдөн тыптып тамган тамчылар элдин тынчын алды. 5. Атчандар айылга кире бергенде арс арс үргөн иттер чуркап чыкты. 6. Эл катуу уйкуда, баланын күрс күрс жөтөлгөнү угулат.

27. Аягы *к, п* тыбыштары менен бүткөн тууранды сөздөргө **-ылда** мүчөсү уланганда кандай жазылаарын түшүндүргүлө жана мисал келтиргиле.

28. Кош сөз түрүндө айтылган тууранды сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Эмне үчүн араларына дефис (-) белгиси коюларын түшүндүрүп, мисал келтиргиле.

29. Сүйлөмдөрдү орус тилине которгула.

1. Күш-күш этип, поезд Балыкчыга жол тартты. 2. Каак-каак деп учкан каргалар, чыгышка сапар улапты. 3. Алыстан занк-занк чыккан үн ого бетер катуулады. 4. Мен апамдын айткандарын шак эстей калып, кыймылымды лып токтоттум. 5. Жамийла Даниярды жал-жал карады. 6. Чоң теректин жанына жеткенде, чырр-чырр эткен дабыш угулду. 7. Зарипанын көзүнөн мөлт-мөлт жаш сызылды. 8. Бала калдыр-кулдур эткен дабыштан чочуп ойгонду. 9. Сааттын чык-чык эткени гана угулуп турду. 10. Мылтык тара атылып, иттердин арс-арс үргөнү күчөдү.

30. Биринчи катардагы сүйлөмдөргө экинчи катардагы тууранды сөздөрдү маанисине карай жебе аркылуу туура байланыштыргыла.

1. Чагылган ...-... этти.		лып-лып
2. Мен апамды ...-... карадым.		шылдыр-шылдыр
3. ...-... жааган кар басылбады.		жарк-журк
4. Мурат ...-... сүйлөп элди күлдүрүп жатты.		жал-жал
5. ...-... аккан сууну бойлой бастык.		багжаң-багжаң

§ 8. Кызматчы сөздөр – Служебные слова

Сүйлөмдөгү сөз менен сөздү, бир өңчөй мүчөлөрдү жана таала сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырууда кызматчы сөздөр керек. Кызматчы сөздөргө:

1. Жандоочтор – Послелог

карай, көздөй (в сторону), жөнүндө, тууралуу (о, про, о), менен (с), жанында (около, возле), үстүндө (вверху), чейин, дейре (до), боюнча (по, согласно чему-либо), үчүн (из-за, по причине), сыяктуу(подобный), соң (затем, потом) ж. б.

2. Байламталар – Союзы

жана, менен (и), бирок (но), эгер (если), анткени (потому что), ал эми (а), же, болбосо (или), ошентсе да (несмотря на это) ж. б.

3. Бөлүкчөлөр – Частицы

гана, эле (только), го (ведь), эч, өтө, абдан, аябай (очень), как, так, нак (как раз, точный), кудум (точь-в-точь), эч (ни, ничего), да (и), дагы (и, ещё, также, опять), түгүл (не) ж. б. кирет.

31. Төмөнкү кызматчы сөздөрдү маанисине карай үч топко бөлүп жазгыла.

Аябай, менен, кийин, бирок, боюнча, абдан, анткени, карай, эле, эгер, көздөй, болбосо, эч, ал эми, карата, өтө, жана, мурун, жараша, ошондой болсо да, деле, ары, караганда, кадим.

Ү л г ү: 1. Жандоочтор: карай,
2. Байламталар: менен,
3. Бөлүкчөлөр: эле,

32. Макалдарды окуп, орус тилине которгула.

Жамгыр менен жер көгөрөт,
Эмгек менен эл көгөрөт.

Элге эр кымбат,
Эрге эл менен жер кымбат.

Аш – ээси менен,
Баш – мээси менен.

Для связи слов, однородных членов предложения и простых предложения и простых предложений в сложной предложении нужны такие служебные слова, как:

33. Текстти окуп, кызматчы сөздөрдү маанисине карай бөлүп жазгыла.

МЕКЕН

Бул сөз бардыгыбыз үчүн абдан кымбат. Мекен – бул ар кимдин киндик кан тамган жери.

Биздин Мекен жөнүндө легенда, ырлар да өтө көп. Ата мекен тууралуу айта берсек сөз түгөңгүс. Ал эми улуу даанышман баатырлар дагы өз өмүрлөрүн Мекенге арнашкан. Биздин Мекен – Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгаринин мекени, Курманжан датканын мекени, Алыкул менен Чыңгыздын мекени!

Мекенибиздин эркиндиги үчүн күрөшкөн улуу инсандарыбызды эч качан унутпайбыз!

Балдар, силер мектепте окуйсунар! Билимдүү болуу үчүн силерге бардык шарттар түзүлгөн. Бул үчүн силер, Мекенди коргоого ар дайым даяр болгула! Өз Мекенинэрди сүйө билгиле жана аны көздүн карегиндей сактагыла!

□ Текстти орус тилине которуп, кайра айтып бергиле.

§ 9. Жандоочтор – Послелог

Сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылган сөздөр жандоочтор деп аталат.

Алар сүйлөмдөгү аткарган кызматы боюнча орус тилиндеги предлогдорго окшош.

Орус тилиндеги предлогдордон айырмасы жандоочтор өзү менен бирге келүүчү сөздөн мурда турбастан андан кийин келет.

Ар бир жандооч өзү менен бирге колдонулуучу сөздүн белгилүү жондомодо турушун талап кылат.

М и с а л ы: Нурбек шаарды карай кетти.

Шаар деген сөздүн табыш жондомодо турушун аны менен колдонулган карай жандоочу талап кылып турат.

Слова, которые служат для связи слов в предложении называются послелогами.

По своей роли в предложении они похожи на предлоги русского языка.

Однако, в отличие от предлогов русского языка, послелог ставятся не перед словами, к которым относятся, а после них.

Каждый послелог требует слова, с которым он употребляется в определенном падеже.

Творительный падеж слова шаар требует после себя послелог карай.

М и с а л ы: *Канатбек менен келдим.*

Менен жандоочу өзү менен бирге колдонулуучу *Канатбек* деген сөздүн атооч жөндөмөдө турушун талап кылат.

Послелог *менен* (с) требует, чтобы слово, с которым он употребляется стояло в именительном падеже.

М и с а л ы: *Жылдыз менен Рысбек.*

Менен жандоочу кызматы боюнча орус тилиндеги с предлогуна окшош.

Послелог *менен* по своей роли в предложении похож на русский предлог с.

Чейин деген жандооч барыш жөндөмөсүндө турган сөз менен колдонулат.

Послелог *чейин* (до) требует, чтобы слово, к которому он относится, стояло в дательном падеже.

М и с а л ы: *Мен китепканага сабакка чейин барамын.*

34. Өтүлгөн эрежелердеги жандоочторду (**карай, менен, чейин**) катыштырып, үч сүйлөм түзгүлө. Жандоочтун эрежесин түшүндүргүлө.

35. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп, жандоочтордун астын сызгыла.

1. Кыргыз эли улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов менен сыймыктанат. 2. Мен апамга үй тапшырмаларын аткарганга чейин жардам бердим. 3. Эрмек менен Элдияр бүгүн алма теришет. 4. Мектепте майрамга карата чоң даярдык башталды. 5. Тамактан соң, ысык чай куюлду. 6. Бүгүн райондук олимпиаданын жыйынтыгы жөнүндө маалымат алдык.

36. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле. Жоопторун жазып, жандоочторду тапкыла.

1. Сен мектепке карай бара жатасыңбы?
2. Сабакка чейин канча убакыт калды?
3. Сен ким менен үй тапшырманы аткардың?
4. Атаң менен апаңа кандай жардам бердиң?
5. Өтүлгөн предметтик олимпиаданын жыйынтыгы жөнүндө сөз болдубу?
6. Классташтарың майрамга карата кандай даярдык көрүп жатышат?

📁 Жандоочторду катыштырып, диалог түзүп келгиле.

§ 10. Жандоочтун түрлөрү – Виды послелогов

1. Атооч жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор:

1. Послелогии в сочетании со словами именительного падежа:

менен, тууралуу, жөнүндө, аркылуу, боюнча, сыяктуу, үчүн, бою, бойдон.

2. Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор:

2. Послелогии в сочетании со словами дательного падежа:

караганда, карай, карата, жараша, чейин, дейре.

3. Табыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор:

3. Послелогии в сочетании со словами винительного падежа:

коздой, карай, карата.

4. Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор:

4. Послелогии в сочетании со словами исходного падежа:

коро, ары, бери, мурун, кийин, соң ж. б.

37. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн жандоочторду тапкыла. Жандоочтор менен бирге келген сөздөрдүн кайсы жөндөмөлөр менен айкашкандыгын далилдегиле.

1. Садыр аке жөнүндө айтылган тарыхый аңгеме өтө кызыктуу болду. 2. Айчүрөк атасы менен Таласка кетти. 3. Мен мектепке карай шашылдым. 4. Саат түшкү он экиге чейин эс алуучулар келип калышты. 5. Жылдыз үчүн бүгүнкү күн унутулгус. 6. Окуучулар сабактан кийин компьютер үйрөнүшөт. 7. Салтанат ошол күндөн бери сүрөт искусствосуна кызыгат. 8. Адылбек ата уулу Кудайберген менен бир аздан кийин жолго чыгышат. 9. Мугалим Айдайдын жообуна жараша билимин баалады.

38. Көп чекиттин ордуна тиешелүү жандоочторду коюп, көчүрүп жазгыла. Жандоочтун кайсы түрү экендигин аныктагыла.

1. Элдияр мөөнөтүнөн ... экзамендерин ийгиликтүү тапшырды. 2. Адамзат тынчтык ... күрөшөт. 3. Кар күн ... балнактап жаай берди. 4. Үмүтбек кечээтен ... шаардан уулун күтүүдө. 5. Окумуштуулар Кундуздун илимий иши ... ойлорун айтышты.

П а й д а л а н ы л у у ч у с ө з д ө р: *сайын, тууралуу, үчүн, мурда, бери.*

39. Берилген жандоочторду жондомөлөр менен айкашына карай бөлүп жазгыла.

мурун, жараша, жөнүндө, көрө, карай, боюнча, дейре, кийин, менен, көздөй, чейин, карата, ары, бойдон, сон, тууралуу, бери, аркылуу

40. Төмөнкү тексти окуп, жандоочторду тапкыла.

МЕНИН МЕКТЕБИМ

Менин мектебим айылдын так ортосунда жайгашкан. Ал эки кабаттуу. Мектепке чейин асфальтталган жол салынган. Бул жол менен балдар мектепке барышат. Мектептин жанында дарыкана жана китепкана жайгашкан. Мектептин айланасында бак-дарактар отургузулган. Күн ысыганда окуучулар ал жерде көлөкөлөп ойношот. Бак-дарактар аркылуу өткөн жол менен спорттук аянтчага барышат. Ал жерде оюндардын түрлөрү боюнча мелдештер өткөрүлөт.

Мектептин ичи талапка ылайык көркөмдөлгөн. Биз таза, жарык жана жашылдандырылган класстык бөлмөлөрдө билим алып жатабыз. «Айылдык билим берүү» долбоору аркылуу компьютердик борбор ачылган. Сабактан кийин биз компьютердик сабаттуулукка үйрөнөбүз. Сүрөт искусствосуна, музыкага жана кол өнөрчүлүккө кызыккандар ийримдерге катышат. Жыл сайын мектептин дилгир окуучулары олимпиаданын жеңүүчүлөрү болушат. Бүтүрүүчүлөр жогорку окуу жайларын көздөй сапар тартышат. Мен мектебим менен сыймыктанамын.

- 1. Жогорку тексттен жаны сөздөрдү таап аларды которгула.
- 2. Тексти мазмуну боюнча салыштырып, өз мектебинер жөнүндө айтып бергиле.

§ 11. Байламталар – Союзы

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы бир өңчөй мүчөлөрдү жана жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруучу кызматчы сөздөр **байламталар** деп аталат.

Ага:

да, же, менен, бирок, демек, себеби, ошол, жана да, эгер, анткени менен, ошон үчүн, ошол себептүү, ошондой болсо да, ошондой болгону менен ж. б. кирет.

Союз – служебная часть речи, которая связывает однородные члены и простые предложения в составе сложного.

К нему относятся такие союзы, как:

Байламталар курамына карай жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт.

По составу союзы делятся на простые и составные.

41. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, байламталардын астын сызгыла.

1. Алтынай Сулайманова чөйчөктүн четин оозуна тийгизди да, кайра ордуна койду. 2. Ар бир нерсенин жазы да, күзү да болот тура. 3. Момун чал баланын же өкүнгөнүн, же сүйүнгөнүн биле албады. 4. Айдай терең билим алууга аракеттенет, анткени ал келечекте окумуштуу болгусу келет. 5. Күн жылый баштады, бирок тоолордо кар эрий элек. 6. Силердин аранардан врачтар, педагогдор, бизнесмендер жана дагы ар кандай кесип ээлери өсүп чыгат.

42. Төмөндөгү байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй сөздөрдү колдонуп, ар бирине бирден сүйлөм түзгүлө.

же актёр, же мугалим, же архитектор; ата-энелер да, коомчулук да, балдар уюму да; ары эстүү, ары тартиптүү, ары кичи пейил; татаал, бирок кызыктуу; күн суук, анткени

43. Төмөнкү ырды окуп, мазмунун айтып бергиле да, обонго салып ырдагыла.

МЕКТЕБИМ

Музыкасы М. Абдраевдики, *сөзү* Т. Тыныбековдуку

Жаш денемди чыңалтып,
Болоттой бек ширелткен.
Билим кени мектебим,
Алпештеген энем сен.

Көрүнгөндө караанын,
Колдой толкуйт талабым.
Омүрүмдүн азыгы,
Өзүң берген сабагың.

Күндө ачып барагың,
Китебимди карадым.
Акыл-сезим өркүндөп,
Алга кетип барамын.

Айлананданкетпеймин,
Ар убакта эстеймин.
Тарбиялап өстүргөн,
Таалай үйү мектебим.

44. Төмөнкү макалдарды жаттап, жандоочторду жана байламталарды тапкыла.

- 1. Жакшынын өзү өлсө да, иши өлбөйт.
- 2. Ай менен Күн – асмандын көркү.
- 3. Акылмандын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт.
- 4. Адам – акылы менен адам.
- 5. Баш – акыл үчүн, акылман – эл үчүн.

6. Иштегенин ата-энең үчүн, үйрөнгөнүн өзүн үчүн.
7. Күн жаманга да, жакшыга да бирдей тиет.

§ 12. Жөнөкөй жана татаал байламталар – Простые и составные союзы

Байламталар курамына карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй байламталар бир сөздөн:

жана, да, себеби, дагы, демек, бирок, же, эгерде, ошондуктан;
татаал байламталар эки же андан көп сөздөрдөн түзүлөт:

ал эми, анткени менен, антсе да, ошол себептүү, же болбосо, ошол үчүн, эмне үчүн десең ж. б.

44. Төмөнкү байламталарды катыштырып, оозеки сүйлөм түзгүлө.

ал эми, себеби, бирок, же болбосо, ошол үчүн, эгерде, ошондуктан, же, дагы, менен

45. Байламталар аркылуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырып, дептеринерге жазгыла. Алар курамына карай кандай байламталар экендигин айтып бергиле.

1. Жаз келди. Жер бети көгөрө баштады. 2. Эрлан уюштургуч, алдынкы окуучу. Класстын лидери. 3. Китеп биздин байлыгыбыз. Ал бизге акыл-эс, билим берет. 4. Таза сууну коргоо – ар бирибиздин ыйык милдетибиз. Ал ден соолуктун булагы. 5. Жазгы жамгыр күчөдү. Жер айдоочулар ишин улантат берди.

Пайдаланылуучу байламталар: *себеби, ошентсе да, анткени, ошондуктан, ошол үчүн.*

46. Көп чекиттин ордуна тиешелүү байламталарды коюп жазгыла.

1. Бүгүн чоң энемдикине Айдай ... Айчүрөк келип жардам беришет. 2. Класстагы гүлдөр жакшы өсүп жатат, ... болмобүзгө күн жарык тиет. 3. Мен ооруп калдым, ... сабакка бардым. 4. Күн бүркөлдү, ... жаан жааган жок. 5. Ага татаал маселе берилди, ... жообун туура чыгарды.

Пайдаланылуучу байламталар: *анткени менен, себеби, бирок, ошентсе да, менен.*

По составу союзы делятся на простые и составные.

Союзы, состоящие из одного слова, – простые:

а состоящие из двух и более слов – составные:

47. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, байламталарды тапкыла.

1. Кыял энесин көрдү да, сүйүнүп кетти. 2. Ал ары акылдуу, ары жаш жана ыймандуу. 3. Бүгүн атам келет, же келбейт. 4. Досумдун мүнөзү жеңил, бирок эстүү. 5. Ысык-Көлдүн кооздугу менен байлыгына чек жок.

48. Берилген байламталардын жөнөкөй же татаал экендигин аныктап, ики топко бөлүп жазгыла.

Ошондой болгону менен, же, жана, андыктан, ошонун натыйжасында, болбосо, менен, да, канча-ошончо, ошондуктан, ошол себептүү, анткени, себеби, ары, дагы, канчалык, ошончолук, ошол себептүү, не, же болбосо, эгерде, эми.

Үлгү: жөнөкөй | татаал
же | ошондой болгону менен

§ 13. Багындырбас байламталар – Сочинительные союзы

Багындырбас байламталар багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы бир оңчой мүчөлөрдү жана тең укуктуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырат.

Сочинительные союзы связывают однородные члены и равноправные по смыслу простые предложения в составе сложного.

Багындырбас байламталарга:

К сочинительным союзам относятся такие слова, как:

менен, жана да, ал экен, бирок, антсе да, ошентсе да, же, же болбосо, болбосо, а, ары ж. б. кирет.

49. Жөнөкөй сүйлөмдөрдү мааниси жактап туура келүүчү багындырбас байламталар менен байланыштырып, жазуу жүзүндө аткаргыла.

1. Данияр менен Жамийла чий аралап жөнөштү. Мен эмне кыларымды билбей артта калдым. 2. Жерге күүгүм түштү. Алар артына бир кылчайбай кете беришти. 3. Мен алардын артынан жүгүрдүм. Жаш балача шолоктоп ыйладым. 4. Дагы көпкө чейин ыйладым. Кымбаттуу, эң жакын көргөн адамдарым менен коштошуп жаттым. 5. Эмне үчүндүр мен аларды аядым. Ичим тыз этип куйкалана түштү. 6. Алар түштүккө карай кетишти го. Жаңы жерлерде, жаңы турмуш курууга аттанышкандыр!

Ч. Айтматов. «Жамийла» повестинен

Пайдаланылуучу байламталар: *ошентсе да, да, бирок, же болбосо, а, ары.*

50. Төмөнкү багындырбас байламталарды пайдаланып, сүйлөм түзгүлө: бирок, ал эми, антсе да, же болбосо.

51. Төмөнкү текстти окуп, жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандай жол менен байланышкандыгын аныктагыла, багындырбас байламталарды дептеринерге көчүрүп жазгыла.

МЕНИН ҮЙ-БҮЛӨМ

Биз чоң атам, чоң энем, атам, апам, агам, эжем, карындашым болуп бирге турабыз. Чоң атам 70 жашта, а чоң энем болсо 68 жашта. Алар пенсияда, антсе да үй-чарба жумуштарын аткарышат. Чоң энем сөзмөр адам, элдик жомок-уламыштарды жакшы билет. Биз чоң энемдин жомокторун кунт коюп угабыз. Атам врач, ал эми апамдын кесиби мугалим. Алардын иштери оор, ошентсе да атам менен апам талыкпай эл үчүн кызмат кылышат. Агам, эжем жана мен мектепте окуйбуз, а карындашым болсо бала бакчага барат. Агам Эрбол 11-класста окуйт. Ал информатика сабагын эң жакшы өздөштүрөт, жана да информатик-программист болууну каалайт. Эжем Салтанат 9-класстын үлгүлүү, алдынкы окуучусу. Ал чет тилине абдан кызыгат. Салтанат чет өлкөдө билим алып, элчи болгусу келет. Менин атым Нурбол, 7-класста орусча окуймун, бирок кыргыз тилинде эркин, так сүйлөймүн. Мен бош убактымда спорт оюндары менен машыгамын, же болбосо чоң атама жардам беремин. Карындашым Айдай 6 жашта, антсе да ал тамга таанып, жомок окуй алат. Биздин үй-бүлө ынтымактуу жана бири-бирибизге ар дайым жардам беребиз.

52. Текст боюнча суроолорго багындырбас байламталарды пайдаланып жооп бергиле.

1. Нурболдун үй-бүлөсү кандай?
2. Ал кимдер менен бирге жашайт?
3. Анын чоң атасы канчада, а чоң энесичи?
4. Чоң ата менен чоң эне үйдө эмне кылышат?
5. Чоң эне кандай адам, жана да ал эмнелерди көп билет?
6. Нурболдун атасы кандай кызматта иштейт, ал эми апасынын кесиби ким?
7. Агасы Эрбол, эжеси Салтанат кайсы сабакты эң жакшы өздөштүрүшөт? Алар келечекте кайсы кесиптин ээси болуулары келет?
8. Эмне үчүн Салтанат чет өлкөдө билим алууну каалайт?
9. Нурбол кыргыз тилинде кандай сүйлөйт? Ал бош убактысында эмне кылат?

10. Карындашы Айдай 6 жаштабы, бирок ал жомок окуй алабы?

□ 1. Окулган тексттин негизинде байламталарды катыштырып, «Менин үй-бүлөм» деген темада чакан аңгеме түзгүлө.

2. Төмөнкү сөздөрдү которгула жана маанисин түшүндүргүлө:

● жомок-уламыш —	өздөштүрүү —
кесип —	чет өлкө —
келечек —	элчи —

§ 14. Багындырбас байламталардын бөлүнүшү — Виды сочинительных союзов

Багындырбас байламталар өз ара мааниси жагынан үч топко бөлүнөт:

По значению сочинительные союзы делятся на три группы:

1. **Байланыштыргыч — соединительные:**
ары, жана, жана да, дагы, да, менен, даде;
 2. **Каршылагыч — противительные:**
а, ал эми, бирок, антсе да, ошентсе да, ошондо да, анткени менен, ошондой болсо да;
 3. **Ажыраткыч — разделительные:**
же, же болбосо, не;
53. Берилген багындырбас байламталарды үч топко бөлүп жазгыла.
не, менен, бирок, ошондой болсо да, жана, же, да, анткени менен, ары, ал эми, же болбосо, жана да, антсе да.

1. Байланыштыргыч:
2. Каршылагыч:
3. Ажыраткыч:

54. Биринчи катардагы сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордуна, экинчи катардагы байламталарды маанисине карата туура көчүрүп жазгыла.

1. Айлананы боз туман каптады, ... болжогом жерге адашпай жеттик.	да
2. Адамды бийик акыл ... талбас эмгек гана даңска бөлойт.	ошентсе да
3. Спорттук мелдеште Эрмек ... Нурлан женишке ээ болот.	анткени менен

4. Конгуроо кагылды ... , сабактар баш- | же болбосо
талды.

5. Күн жылый баштады, ... тоолордо кар | менен
эрий элек.

55. Төмөнкү маекти окуп, байламталардын маанисине карай колдонулушун айтып бергиле.

ҮЙДӨ

– Сен үйдө ата-энеге кандай жардам бересиң?
– Үйгө берилген тапшырмаларды аткарам да, үй жумуштарын жасайм.

– А, бир туугандарың дагы жардамдашабы?
– Албетте, эжем үй ичин жыйнап тазалайт, тамак даярдайт. Ал эми байкем отун жарат, жыйнайт же болбосо суу ташыйт. Үй жумуштары бүткөндөн кийин эмне кыласың?
– Телевизор көрөмүн, же музыка угамын.
Кызыктуу китеп окуймун, же болбосо теннис ойноймун.

56. Жогорудагы маскентен «жардам берүү» деген сөз айкашынын маанилеш создөрүн тапкыла.

... ...,,,,,

Балдар, силер да кандай үй жумуштарын аткарып, ата-энеңерге жардам бересинер?

☐ 57. Макалдарды жаттап, байламталарды аныктагыла жана которгула.

1. Сөз доодон да куткарат, жоодон да куткарат.
2. Байлыгың болбосо да, баркың болсун.
3. Досун миң болсо да, аздык кылат,
4. Дупманың бирөө болсо да, көптүк кылат.
5. Жаш – күчү менен, кары – акылы менен.
6. Ой жеткен менен кол жетпейт.
7. Тилден бал да тамат, уу да тамат.

§ 15. Багындыргыч байламталар – Подчинительные союзы

Багындыргыч байламталар багыныкы татаал сүйлөмдүн тутумундагы баш жана багыныкы сүйлөмдөрдү гана байланыштырат. Багындырма байламталар:

Подчинительные союзы связывают главные сложноподчиненные предложения в составе сложного. К подчинительным союзам относятся такие слова, как:

себеби, анткени, эгер, эгерде, андыктан, ошондуктан, ошол үчүн, ошол себептүү, эмне үчүн, ошонун натыйжасында, канча, ошончо ж.б. кирет.

58. Кашаанын ичиндеги багындыргыч байламталардын жардамы менен (анткени, ошол себептүү, эгер, ошондой, себеби, ошончо) байланыштырып, көчүрүп жазгыла.

1. Нурбек атасына кандай убада берсе, ал айтканын так аткарды. 2. Мындан ары сен окууну уланта албайсың, жакшы аракет кылбасан. 3. Айдай бардык сабактарды абдан аракеттенип окуду, ал окуунун отличниги болду. 4. Биз таң эрте турдук, шаарга эжемдикине жөнөйбүз. 5. Апам мага ыраазы болду, мен ага үй жумуштарына чоң жардам бердим. 6. Канчалык көп окусаң, көп билесиң.

59. Төмөнкү багындыргыч байламталарды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

канча, ошонун натыйжасында, ошол үчүн, эгерде, ошол себептүү, эмне үчүн

60. Төмөнкү текстти окуп, байламталарды аныктагыла.

ӨЗҮМ ЖӨНҮНДӨ

Менин атым Айдин. Атам менен апам мени абдан жакшы көрүшөт, анткени мен үйдө эң кичүүсүмүн. Мен спорт менен машыгамын, ошондуктан мага машыгуу бөлмөсү даярдалган. Үйдө интернетке байланыш бар, ошонун натыйжасында дүйнөдөгү спорттук жана маданий жаңылыктар менен кабардар болуп турамын. Апам мага көп кызыктуу китептерди сатып берет. Себеби китепти көп окуган, көптү билет. Атамдан үлгү аламын, анткени ал эмгекчил адам. Ал жер айдап, эгин алат, андыктан камнабыз унга толуп турат. Бош убактысында күлүк таптайт, себеби аны жарышка салат. Атам жана апам абдан мээнеткеч адамдар, ошондуктан мен алар менен сыймыктанамын.

● а) төмөнкү сөздөрдү которуп, сөздүккө жазгыла:

машыгуу –	кабардар болуу –	байланыш –
үлгү алуу –	эмгекчил –	кампа –
күлүк таптоо –	жарышка салуу –	мээнеткеч –
сыймыктануу –		

б) Текст боюнча суроолорго жооп берип, бири-биринер менен аңгемелешкиле.

- ? 1. Текст ким жөнүндө маалымдайт?
 2. Эмне себептен ата-энеси Айдинди абдан жакшы көрүшөт?
 3. Эмне үчүн ага машыгуу бөлмөсүн жана интернет байланышын түзүп беришкен?
 4. Эмне себептен ал ата-энесин баалайт?

📁 Өзүнөр жөнүндө ангеме жазып, айтып бергиле.

§ 16. Багындыргыч байламталардын маанисине карай бөлүнүшү – Виды подчинительных союзов по значению

Багындыргыч байламталар мааниси жагынан өз ара төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт:

По значению подчинительные союзы бывают:

1. **Себеп – натыйжаллагыч байламта – причинными:**
анткени, себеби, ошондуктан, ошол себептүү, ошонун натыйжасында;
2. **Шарттуу байламта – условными:**
эгер, эгерде;
3. **Салыштырма байламта – сравнительными:**
кандай, канча, канчалык.

61. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, көп чекиттин ордуна тиешелүү байламталарды коюп жазгыла.

1. Эдил жалкоо, аракети абдан начар, ... окууну уланта алган жок. 2. Сен ... тырышып жакшы иштесен, ... эмгегинди үзүрүп корөсүн. 3. Ырыс Азимовна мугалимдик кесипте үзүрлүү эмгектенди, ... «Билим берүүнүн отличниги» төш белгиси менен сыйланды. 4. Илимпоз изилдөө ишин жүргүзүүдө, ... жыл аягында диссертациялык эмгегин коргойт. 5. Алтынай билим албайт эле, ... Дүйшөн агай окууга жөнөтпөсө.

П а й д а л а н ы л у у ч у с ө з д ө р: *ошонун натыйжасында, эгерде, канчалык, ошончолук, анткени, ошондуктан.*

62. Төмөнкү багындырбас жана багындыргыч байламталарды маанисине карай бөлгүлө:

не, канча, ал эми, эгерде, жана, ошонун натыйжасында, анткени менен, канчалык, же болбосо, себеби, дагы, анткени,

ошентсе да, эгер, же, ошондуктан, жана да, бирок, кандай, ошондой болсо да, ошол себептүү, а, дале, анткени менен, ары

1. Байланыштыргыч-	1. Себеп-натыйжаллагыч-
2. Каршылагыч-	2. Шарттуу-
3. Ажыраткыч-	3. Салыштырма-

63. Тексттен байламталарды таап, дептеринерге көчүрүп жазгыла.

МЕНИН ИШ КҮНҮМ

Менин иш күнүм күн сайын эрте менен саат 6-30да башталат. Ал эми сабак саат 8:00дө башталат, ошондуктан мен таңкы 6-30да турушум керек. Тураарым менен көңүгүлөрдү жасаймын. Сергек жүрүү үчүн муздак суу менен жуунамын. Андан соң тамактанамын да, сабакка кечикпей баруу үчүн үйдөн саат 7-30да чыгамын. Окуу аяктагандан кийин, үйдү көздөй жөнөймүн. Түшкү тамактануудан кийин эс алып, андан соң үй тапшырмаларды аткарамын. Математикадан маселе чыгаруу өтө оор, ошондой болсо да, өзүм чыгарамын. Англис тилинен берилген текстти котормун, сөздөрдү жаттаймын, ал эми кыргыз тилинен тапшырмаларды тез эле аткарамын. Тарых сабагынан тарыхый окуялар жана жаны маалыматтар менен таанышамын. Тапшырмаларды аткаргандан кийин үй жумуштарын жасаймын, же болбосо чоң атама жардам беремин. Кечки тамактануудан кийин телевизор көрүп, музыка угамын, же көркөм адабий китеп окуймун. Түнкү уйкуга саат 22:00дө жатамын.

- ? 1. Апын иш күнү качан башталат? 2. Саат канчада сабак башталып, канчада аяктайт? 3. Кайсы сабактарды эң жакшы өздөштүрөт? 4. Ал качан үй жумуштарын жасайт, же болбосо качан чоң атасына жардам берет? 5. Кечки тамактануудан кийин эмне кылат? 6. Саат канчада уктайт?

📁 64. Төмөнкү маекти улантып, сүйлөмдөрдү жандоочтор, байламталар менен байланыштыргыла.

1-о к у у ч у: Сен күн сайын эрте менен канчада ойгоносун?

2-о к у у ч у: Мен күн сайын эртен менен саат ... ойгономун.
 Маекти уланткыла.

§17. Болүкчөлөр (гана, го) – Частицы

Кыргыз тилинде орус тилиндегидей эле айрым сөздөргө ар түрдүү кошумча маанини киргизүү үчүн колдонулган кызматчы сөздөр бөлүкчөлөр деп аталат.

Сүйлөшүүдө көпчүлүк учурда бардык сөз түркүмдөрү менен колдонулуучу төмөнкү бөлүкчөлөр кездешет.

Бөлүкчөлөр гана чектегич мааниде айтылат.

Мисалы: *Окуу бөлмөсүндө бир гана студент отурат. Элдияр гана эрте келди.*

Бөлүкчө го божомолдогуч маанини билдирет.

Частицы го дает оттенок неопределенности и по русски может быть переведена словами наверно, вероятно, возможно, кажется.

Мисалы: *Үйдө Сайкал жок го. Окуучулар эртең саякатка жөнөшөт го.*

65. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, бөлүкчөлөрдү аныктап, эрежесин түшүндүргүлө.

1. Т. Сатылганов акын гана болбостон залкар комузчу да болгон. 2. Жакында мектептер аралык спорттук мелдештер башталат го. 3. Райондук олимпиадада биринчи орунду ээлеген окуучу гана сыйлык алды. 4. Сайкал жеңем түшкү тамагын даярдап бүттү го. 5. Тешкен тоо аркылуу Бишкек–Ош автомобиль жолу гана өтөт. 6. Компьютердик сабаттуулукка Жазгүл эжей гана ээ болду.

66. Көп чекиттин ордуна тиешелүү бөлүкчөлөрдү коюп жазгыла (гана, го).

1. Нурбек ... сүрөттү эң жакшы тартат. 2. Биз бүгүн түшкү саат он экиде ... жолугуша алабыз. 3. Эжем менин туулган күнүмө белек алып келет 4. Чыңгыз ... жалгыз Түркияга учат 5. Мен кошумча сабакка катышууга үлгүрө албайм

67. Суроолорго жооп берүүдө кашаадагы бөлүкчөлөрдү пайдалангыла.

1. Сенин эң жакын досун барбы? – (гана)
2. Экөөң кайсы тилде сүйлөшөсүңөр? – (гана)

В кыргызском языке, как и в русском, имеются особые служебные слова – частицы, которые придают слову различные смысловые оттенки.

В разговорной речи наиболее часто встречаются следующие частицы, употребляющиеся со всеми частями речи.

Частица гана имеет значение ограничения (только).

3. Анын туулган күнү кайсы айда болот? – (го)
4. Сен досун менен качан жолугушуп турасың? – (гана)
5. Бул дем алышта силер кайда барасыңар? – (го)
6. Досун кайсы сабакты жакшы өздөштүрөт? – (гана)
7. Силер спорт оюндарына катышпасыңарбы? – (гана)

68. Макалдарды окуп, бөлүкчөнүн маанисине карай түшүндүрмө бергиле.

Адамды эмгек гана бактылуу кылат.
Акыл гана адамдын көркү.
Көп жашаган билбейт, көптү көргөн гана билет.

- 1) Жогорку макалдарды жатка билгиле.
2) гана, эле, го бөлүкчөлөрүн катыштырып, 4 сүйлөм түзүп келгиле.

§ 18. Болүкчөлөр (экен, эле) – Частицы

Экен деген бөлүкчө айтылган сөздү аныктап, тактоо үчүн колдонулат.

Частица экен большей частью употребляется в значении: оказывается, уже, действительно, обязательно, т. е. для подтверждения какого-либо факта.

Мисалы: *Ал адептүү кыз экен. Бүгүн мектепте жыйналыш болот экен.*

Бөлүкчө эле бир затты, белгини же кыймылды башкалардан ажыратып болуп көрсөтүп, чектөө маанисин билдирет.

Частица эле в основном придает оттенок окончательности, категоричности и ограниченности.

Мисалы: *Бул имарат өткөн жылы курулган эле. Автобекетке чейин жөө эле барабыз.*

69. Сүйлөмдөрдү окуп, бөлүкчөлөрдү таап, сүйлөмдөрдү орус тилине которгула.

1. Ноороз майрамына үч эле күн калды. 2. Мектептин айланасына жаш көчөттөр отургузулат экен. 3. Кыргыз тилинен жазууга бир гана көнүгүү берилди. 4. Жакында көркөм сүрөт музейине барабыз го. 5. Айылда чоң атам менен чоң энем эле калышты.

70. Көп чекиттин ордуна тиешелүү бөлүкчөлөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүргүлө (экен, эле).

1. Китепканада Салтанат өзү... калды. 2. Жапар таякем ... колдо жакшы сүзөт 3. Чет элдик меймандарды «Кыргыз денизи» санаторийинде сыйлашат 4. Ошко досум экөөбүз ... кетебиз. 5. Бүгүн театрда жаны спектаклдин премьерасы коюлат

71. «Кош теректер» деген Алтынай менен Дүйшөн агайдын диалогун окуп, кызматчы сөздөрдү таап, аларды маанисине карай үч топко бөлүп жазгыла.

Дүйшөн агай: – Алтынай, мына бул теректерди мен сага гана арнап алып келдим.

Алтынай: – А-ий, менин боюм менен тең болгон, жакшынакай жаш терекчелер экен!

Дүйшөн агай: – Ооба, ушулар жетилип өскөнгө чейин, сен да чоңоёсуң. Убакыт өткөн сайын, сен да көктөп бүрдөйсүң. Анан чоң шаарды көздөй окууга жөнөйсүң.

Алтынай: – Окуп, келечекте билимдүү адам боломбу, агай?

Дүйшөн агай: – Менин оюм боюнча сен чоң окумуштуу болосуң. Анткени, сенин дээринде бар, ары акылын тунук, ары зээндүү кызсың.

Алтынай: – Дүйшөн агай, келечекке карай туура багыт алдым. Мен сизден гана алган бапталгыч билимди сөзсүз улантамын.

Дүйшөн агай: – Алтынай, ушул тилегине багыштап, бул терекчелерди өз колубуз менен тигип коёлу. Багын окуудан ачылсын!

Алтынай: – Карасаныз агай, тигилген ордуна жараша экөө жанашып калганын!

Дүйшөн агай: – Мына көрдүңбү, кандай экенин! – Эми тиги чоң булактан арык чыгарып коёбуз. Көрөсүң, кийин кандай келишкен зор теректер болор экен.

Алтынай: – Бардыгына чайыттай, кирсиз асман күбө болсун. Бул теректер менен бой тиреше мен да эс тартармын!

Дүйшөн агай: – Биздин кош теректер добөдө туруп, бийиктеген сайын, келген-кеткендин баарына көрүнөт. Анда заман да башка болот. Аман болсок, жакшылыктын – баары алдыда, Алтынай...

Алтынай: – Дүйшөн агай, мен сизге өмүр бою ыраазымын! Сиздин ишеничти актоого мен дилгирмин!

Ч. Айтматов. «Биринчи мугалим»

- Үлгү: 1. Жандоочтор: *чейин*,
2. Байламталар: *ары*,
3. Бөлүкчөлөр: *гана*,

? 1. Дүйшөн агайдын терекчелери кимге гана арналган?

2. Дүйшөн агай менен Алтынайдын терекчелери эмнеге багышталып тигилген?

3. Дүйшөн агайдын ою боюнча Алтынай келечекте ким болгусу келет?

4. Эмне үчүн Алтынай өмүр бою Дүйшөн агайга ыраазы?

5. Алтынай агайынын ишеничин актай алдыбы?

6. Алтынай силер үчүн үлгүлүү каарманбы, пикирлешип оюңарды ортого салгыла.

☐ Жогорудагы диалогду кырааты менен көркөм окуп келгиле.

§ 19. Бөлүкчөлөр (эч, өтө, абдан) – Частицы

Бөлүкчөлөр **эч, өтө, абдан** дайыма тиешелүү сөздөн мурун келип, анын маанисин күчөтүп көрсөтөт.

Күчөткүч бөлүкчө **эч** сын атоочтор менен, айрым тактоочтор менен, кээде *алды, усту, арты* деген жардамчы сөздөр менен бирге айтылат.

Мисалы: *Тушоо кесүү жарышында Бекзуура жеңем эч биринчи келди* (жардамчы соз).

Берилген тапшырманы Алтынай эң ылдам аткарды (тактооч).
Мага эң оор маселе туш келди (сын атооч).

Күчөткүч бөлүкчө **өтө** сын атооч, этиш, кээ бир тактоочтор менен бирге айтылат.

Мисалы: *Ал ото жонөкөй адам* (сын атооч). *Төлөгөн Акматовичти биз өтө барктайбыз* (этиш). *Менин курбум өтө жакшы окуйт* (тактооч).

Күчөткүч бөлүкчө **абдан** сын атооч, этиш жана айрым тактоочтор менен бирге айтылат.

Частицы **эч, абдан, өтө**, всегда ставятся перед словом к которому относятся и усиливают его значение.

Усилительная частица **эч** в основном употребляется с прилагательными и отдельными наречиями, а иногда вспомогательными словами, такими как:

Усилительная частица **өтө** употребляется с прилагательными, глаголами и некоторыми наречиями.

Усилительная частица **абдан** употребляется с прилагательными, глаголами и отдельными наречиями.

Мисалы: *Дамира Эсеналиевнанын жылдын мыкты кызматкери болгонуна абдан сүйүндүк* (этиш).

Эжейибиз абдан сүрдүү көрүнөт (сын атооч).

Айылга абдан кеч жетишти (тактооч).

72. Бөлүкчөлөрдү маанисине карата туура жайгаштырып, дептеринерге жазгыла.

1. Гүлнур Сатылганованын үнү ... уккулуктуу.	го
2. Тарых музейинин имараты бийик	эн
3. Ак куу ... сулуу көрүнөт.	экен
4. Мен китебимди текченин ... үстүнө койдум.	абдан
5. Үйдө чон энем ... калган	өтө
6. Апам жумуштан азыр чыга албайт	гана
7. Бөбөгүм жомокту ... кызыгып угат.	эле, экен

73. Текстти көркөм окугула.

МЕНИН ҮЙҮМ

Мен Чолпон-Ата шаарынын 2-кичирайонунда жашаймын. Биздин үй Абай атындагы көчөдө жайгашкан. Үй ичинде бардык шарттар бар. Бардык бөлмөлөр таза, жарык жана кенен. Менин бөлмөм өзүмө абдан жагат. Бөлмөдө турган пианинодо ойноймун, анан сабактарымды окуймун. Короодо бакча, абдан кооз гүлзар бар. Алма, алмурут, өрүк, шабдалы сыяктуу түрдүү жер-жемиштер отургузулган. Жыл сайын күзүндө жакшы түшүм берет, анткени биз бакчага көп көңүл бурабыз.

Гүлзардын жанындагы теннис аянтчасында бир туугандарым же досторум менен ойноймун. Биз жашаган турак жайыбызды ар дайым таза кармап, ага камкордук көрөбүз.

а) Тексттен алынган төмөнкү кызматчы сөздөрдөн бөлүкчөлөрдү ажыраткыла:

ошентсе да; да, өтө, жана, анткени, аябай, жана да, сайын, эн, анткени, сон, гана, эле, экен, же болбосо

б) Төмөнкү сөздөрдү которуп, сөздүгүнөргө жазгыла:

● электрдик жылытуу системасы –
 конок бөлмө –
 тиешелүү –

гүлзар –
 чыдамдуу –
 турак жай –

в) Текст боюнча суроолорго жооп берүүдө бөлүкчөлөрдү пайдаланып маек түзүлө.

– Анын жашаган үйү кайсы шаарда экен?

– Үй ичинде кандай шарттар түзүлгөн?

– Бөлмөлөрдүн тазалыгы кандай экен?

Кандай жер-жемиштери бар жана түшүмдүүлүгү кандай?

- Жазында кандай жумуштарды аткарышат?
- Гүл бакчанын жанында кандай аянтча бар жана спорттун кайсы түрү менен машыкса болот?
- Турак жайына кандай камкордук жүргүзүшөт?
- Бул үй сага жактыбы?

☐ Монолог түрүндө «Менин үйүм» деген текст түзүп айтып бергиле.

ЧЕЙРЕК БОЮНЧА КАЙТАЛОО – ПОВТОРЕНИЕ ПРОЙДЕННОГО ЗА ЧЕТВЕРТЬ

§ 20. Тууранды сөздөрдү кайталоо

74. Сүйлөмдөрдү маанисине ылайык тууранды сөздөр менен толуктап жазгыла.

1. Түнкү асманда жыбыраган жылдыздар ... этет.

а) жарк-журк	в) шыбыр-шыбыр
б) жылт-жулт	г) зың-зың
2. ... атылган мылтыктын үнүнөн капчыгай ичи жаңырды.

а) кангыр-күнгүр	в) тарс-тарс
б) дүп	г) карч
3. Чон энем ... басып боз үйгө кирди.

а) тез-тез	в) күп
б) багжаң-багжан	г) бөкчөн-бөкчөн
4. Күлсүн эженикинен балдардын ... үндөрү күчөдү.

а) ызы-чуу	в) кажы-кужу
б) чуру-чуу	г) күбүр-шыбыр
5. Таң эрте сааттын ... эткени уйкуну бузду.

а) тырс-тырс	в) чык-чык
б) шак-шак	г) кылдыр-кылдыр

75. Маанисине карай тууранды сөз кандай болуп бөлүнөт?

а) Байламталар	в) Табыш
б) Жандоочтор	г) Элес

1. Табыш тууранды сөздөрдү таап жазгыла:

а) кыйкырды	а) калдаң-калдан	а) калдыр-кулдур
б) шарп-шарп	б) жалт-жулт	б) кымындаган
в) жылаажындай	в) лып	в) эрбеч-сербен
г) жал-жал	г) зың-зың	г) мөлт-мөлт

2. Элес тууранды сөздөрдү таап жазгыла:

а) бакылда	а) кылт-кылт	а) тарс
б) жылт	б) такылда	б) шака-шука
в) каак-каак	в) маа	в) үлп
г) ызы-чуу	г) шуу-шуу	г) арс-арс

76. Текстти окуп, тууранды сөздөрдү таап, эрежеге ылайык эки топко (табыш жана элес тууранды сөздөр) бөлүп жазгыла.

МЕНИН ТУУЛГАН ЖЕРИМ

Мен төрөлгөн айыл Калкагар тоосунун этегинде жайгашкан. Чон сайдан шылдыр-шылдыр аккан булак айыл ичин аралайт. Бул бадалдуу сайда табылгы, бөрү карагат, четин, тоо карагат, чычырканак, шилби, шыралжын жана башкалар өсөт. Буларды уялаган тоо чымчыктары чыр-чыр сайрап, ары-бери учуп-конушат. Ал эми кооз карагайлар тоо бетине көрк берип, жайы-кышы жапжашыл. Жел жүрсө, алар шуу-шуу этип үн сала күүлөнүшөт. Алардын шуулдаган үнүнө жарыша, айылдагы бак-дарактар да шамалга леп-леп желчилдейт. Жайкысын мөлт-мөлт аккан булактын муздак суусунан ичип, лып-лып учкан кооз көпөлөктөрдү кармайбыз. Кызыл-тазыл гүл териц, чуру-чуу чуркап, кубалашып ойнойбуз. Шурудай тизилген мөлтүр тоо карагаттарын териц, үйгө кайтабыз. Жаз, жай мезгилдеринде бир заматта күн бүркөлүп, чагылган жарк-журк чартылдап, көз ачырбай жамгыр төгөт. Жамгырдан кийин көк шиберлүү талаа-түздөр жайкалып, айыл ичи жанырат. Ошондуктан, туулган жердин топурагы алтын деп бекеринен айтылбаса керек.

- бадалдуу сай – русло реки, поросшее кустарником;
- бөрү карагат – барбарис
- шилби – жимолость, волчья ягода
- табылгы – таволга, спирея
- уяла – гнездиться

- тоо карагат – дикая (горная) смородина
- шыралжын – полынь, эстрагон
- чычырканак – облепиха
- көз ачырбай жамгыр төгөт – дождь льет, глаз открыт не даст
- четин – рябина

77. Сөздөрдү маанисине жараша байланыштырып, сөз айкаштарын түзгүлө:

1) туулган	1) суу
2) тоо	2) тогүү
3) көрк	3) үн
4) бийик	4) көпөлөктөр

5) бадалдуу	5) багуу
6) шуулдаган	6) адамдары
7) муздак	7) канаттуулар
8) жамгыр	8) жер
9) кооз	9) сай
10) айыл	10) чымчыктары
11) камкордук	11) берүү
12) мал	12) тоолор
13) түркүн	13) көрүү

- 1. Жаны сөздөрдү которуп жана жаттагыла.
 2. «Туулган жердин топурагы алтын» деген сөздүн маанисин кандай түшүнөсүңөр?
 3. «Менин туулган жерим» текстине план түзүп, мазмунун айтып бергиле.

§ 21. Жандоочторду кайталоо – Повторение послелогов

78. Төмөнкү кызматчы сөздөрдүн ичинен жандоочторду бөлүп жазгыла.

демек, жараша, ал эми, үчүн, эгерде, ошондуктан, карата, же, ошол себептүү, дейре, антсе да, көздөй, кандай, чейин, гана, ары, эле

79. Атооч жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочторду тапкыла.

а) жана да	в) аркылуу	а) бери	в) же
б) эгерде	г) соң	б) ошол	г) боюнча

2. Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочторду тапкыла.

а) экен	в) абдан	а) жараша	в) көрө
б) себеби	г) караганда	б) бирок	г) да

3. Табыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочторду тапкыла.

а) бойдон	в) менен	а) анткени	в) карата
б) карай	г) дейре	б) өтө	г) бою

4. Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочторду тапкыла.

а) мурун	в) эгер	а) аркылуу	в) ал эми
б) ары	г) чейин	б) кийин	г) же болбосо

80. Көп чекиттин ордуна тиешелүү жандоочторду коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Окуучулар улуттук китепканага класс жетекчиси ... бирге барышты. 2. Мен билимимди улантуу ... жогорку окуу жайына ташырдым. 3. Улуу Жениш майрамына ... аз эле күн калды. 4. Бул макала тил илими ... жазылган. 5. Конференциядан ... чет элдик студенттер менен жолугушууга барабыз.

1) чейин 2) кийин 3) жөнүндө 4) менен 5) үчүн

81. Бул маекти каармандарга бөлүп, көркөм окугула. Жандоочторду бөлүп, эрежеге ылайык далилдегиле.

О к у ч у: – Агай, бул кимдин сүрөтү?

М у г а л и м: – Байтик Канай уулунун сүрөтү. Бул тарыхый адам тууралуу билесинби?

О к у ч у: – Жок, билбеймин.

М у г а л и м: – Ал эл ичинде «баатыр» деген ардактуу атка конгон. 1862-жылы Байтик Канай уулу Чүй өрөөнүндө Кокон хандыгына каршы кыргыздардын көтөрүлүшүн жетектеген.

О к у ч у: – Демек, Байтик кыргыз элинен чыккан баатыр болгон экен да.

М у г а л и м: – Ооба, орус аскерлери менен бирге Бишкек, Мерке, Олуя-Ата чептерине карай чабуул койгон. Андан соң алар алынган жана талкаланган. Байтик ата Орус Өкмөтүнүн Чоң алтын медалы жана III даражадагы ордени менен сыйланган.

О к у ч у: – Ал эми бизде Байтик баатырды эскере тургандай тарыхый нерселер барбы?

М у г а л и м: – Бишкек шаарынын түштүгүндө күмбөз турат. Жүз жылдан бери ал жаан-чачынга, борошо-шамалга туруштук берип турат. Бул күмбөз – Байтик Канай уулуку.

О к у ч у: – Сизге ыраазымын. Биздин маек мага абдан пайдалуу болду. Мен каникулда сөзсүз ата-энем менен Байтик баатырдын күмбөзүн көрүп келемин.

□ а) Төмөнкү сөздөрдү которуп, сөздүгүңөргө жазгыла:

1. эл ичинде –	6. чеп –
3. эрдик –	7. борошо-шамал –
4. чабуул –	8. туруштук берүү –
5. ардактуу ат –	9. күмбөз –

б) Маектешүүнүн жыйынтыгында биз эмне жөнүндө балдик?

1. Кокон хандыгы.	4. Бишкек, Мерке, Олуя-
2. Кыргыздардын көтөрү-	Ата чеби.
лүшү.	5. Байтик баатырдын күм-
3. Байтик Канай уулу.	бөзү.

□ в) Байтик Канай уулу жөнүндө чакан аңгеме түзүп келгиле.

§ 22. Байламталарды кайталоо

82. Тексттеги көп чекиттин ордун тиешелүү байламталар аркылуу байланыштырып окугула.

ВИЗ ТАБИЯТ МЕНЕН ТАТТУУ МАМИЛЕДЕ БОЛОБУЗ

1. Күн жылыды. Канаттуулар кайтып келишти. 2. Алар биздин кичинекей жардамчыларыбыз... талаа зыянкечтерин жок кылышат. 3. Канаттуу куштар пайдалуу... биз аларга камкордук көрүшүбүз керек. 4. Мектепте канаттуулар күнү белгиленет... бүгүн окуучулар үчүн кызыктуу ачык сабактар өтүлөт. 5. Кичинекей досторубуз үчүн кооз уяларды жасоого мелдеш уюштурулат. Жөнүчүлөргө сыйлык берилет. 6. Аларга жагымдуу шарттар түзүлөт... канаттуулар эркин көбөйшөт. 7. Жер үстүндө канча чабалеккей көп болсо... чымын-чиркейлер жок болот. 8. ... кара чыйырчыктар болбосо зыянкечтер тез көбөйөт. 9. Журтчу, жору, кузгун, каргалар талаада өлгөн жапайы жаныбарларды жеп жоготушат... айрым жугуштуу дарттар адамга коркунуч келтирбейт.

П а й д а л а н ы л у у ч у б а й л а м т а л а р: ошонун натыйжасында, ошол себептүү, ошончо, анткени, себеби, эгерде, ошондуктан.

1) Сөздөрдү сөздүктүн жардамы менен которуп, көчүрүп жазгыла.	
зыянкечтер –	жору –
камкордук көрүү –	кузгун –
жөнүчүлөргө сыйлык берилет –	карга –
жугуштуу дарттар –	чабалеккей –
журтчу –	коркунуч –

- ? 1. Эмне үчүн канаттуулар кайтып келишти?
2. Эмне себептен канаттуулар биздин кичинекей жардамчыларыбыз?
3. Эмне үчүн биз аларга камкордук көрүшүбүз керек?
4. Эмненин натыйжасында чымын-чиркейлер, зыянкечтер жана жугуштуу дарттар адамга коркунуч келтирбейт?

2) Канаттуу куштар жөнүндөгү тексттен маанилеш сөздөрдү тапкыла.

3) Тексттин негизги идеясын тапкыла.

- а) Канаттуу куштарды көбөйтүү.
- б) Кичинекей досторго камкордук көрүү.
- в) Табият менен таттуу мамиледе болуу.
- г) Канаттуулар күнүн белгилөө.

83. Берилген варианттардан байламталарды таап жазгыла.

1. а) дагы	2. а) жөнүндө	3. а) анткени	4. а) аябай
б) ошол үчүн	б) кудум	б) түгүл	б) бирок
в) карай	в) же болбосо	в) чейин	в) үчүн
г) сыяктуу	г) абдан	г) ооба	г) эле

84. Байламталар курамына карай кандай болуп бөлүнөт, туура жообун белгилегиле.

- а) Багындырбас жана багындырма.
- б) Каршылагыч жана ажыраткыч.
- в) Жөнөкөй жана татаал.
- г) Шарттуу жана салыштырма.

1) Багындырбас байламталарды тапкыла.

- а) Мезгил, орун, сыпат.
- б) Себеп-натыйжалагыч, шарттуу, салыштырма.
- в) Максат, аныктама, сурама.
- г) Байланыштыргыч, каршылагыч, ажыраткыч.

2) Багындырма байламталарды белгилегиле.

- а) Себеп-натыйжалагыч, шарттуу, салыштырма.
- б) Чектегич, күчөткүч, таңгыч.
- в) Божомолдогуч, аныктама, сурама.
- г) Мезгил, орун, сыпат.

🏠 «Биз табият менен таттуу мамиледе болобуз» деген темада башталган ойду улантып, текст түзүп келгиле (байламталарды пайдалануу).

Жаратылыш менен адам баласынын жашоосу тыгыз байланышта. Адам жаратылыштын бир бөлүгү. Ошондуктан табиятты коргоо – адамды коргоо болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө табиятты жана адамды коргоо боюнча атайын мыйзамдар кабыл алынган.

§ 23. Бөлүкчөлөрдү кайталоо

85. Ырды кырааты менен окуп, кошумча маани берген бөлүкчөлөрдү атагыла.

ҮЧ ЭНЕМ

Кучагында гана тыштыктын,
 Мээриминде төрөлдүм.
 Үч энемдин гана алтындай,
 Мээримине мен абдан бөлөндүм.
 Мекен, мектеп, өз энем,
 Бак-таалайга мени өтө бөлөдүн.

М. Абылкасымова

86. Биринчи катардагы сүйлөмдөрдөгү коп чекиттин ордуна, экинчи катардагы бөлүкчөлөрдү маанисине ылайык туура көчүрүп жазгыла.

1. Махмуд Кашгари түрктөрдүн элдик каада-салт-тарын ... жакшы билген.	экен
2. XI кылымда 1069-жылы түрк тилиндеги ... алгачкы поэма жаралган.	го
3. Кыргыз боз үйү казактар менен калмактардыкынан айырмаланат	эле
4. Чөлдөр, тоолор жана талаалар аркылуу ... тоолөрдүн кербени өтүп турган.	абдан
5. Кыргыз тилинен бүгүн жат жазуу жазабыз	гана
6. Окуу жылы аяктаарына саналуу ... күндөр калды.	өтө
7. Тоту куштар 180 жыл ... узак өмүр сүрүшөт.	эң

87. 1. Текстти окуп, кошумча маани берген бөлүкчөлөрдү таап, сүйлөмдөрдү орусчага которгула.

БАРСБЕК

VII кылымдын акырында Кыргыз мамлекетин Барсбек ажо башкарган экен. Бул бизге белгилүү болгон эң биринчи кыргыздын аты. Барсбек ажо кыргыз башкаруучу династиясынан чыккан. Барсбек кичине кезинде эле жетим калган. Анын төрт бир тууганы болгон экен. Барсбек үй-бүлөдөгү балдардын эң улуусу эмес, бирок өзүнүн абдан жакшы сапаттары менен үлгүлүү болгон. Барсбек ажонун башкаруусунда Кыргыз мамлекетинин эл аралык кадыр-баркы өскөн. Ал учурда Барсбек башында турган Кыргыз

каганаты өтө күчтүү болуп эсептелген. Бирок алардын душманы Түрк каганаты Барсбекке каршы чыккан. Түрктөр кыргыздарга капыстан кол салышкан. Мында кыргыздардын эң негизги күчтөрү талкаланган, анткени түрктөрдүн саны көп болгон. Эрдик жана каармандык эки тараптан бирдей эле көрсөтүлгөн. Аскердик өнөрдү өтө мыкты өздөштүргөн түрктөр Кыргыз каганын өлтүргөн жана анын элин багындырган. Ошентип, Кыргыз мамлекети Экинчи Түрк каганатына ал 744-жылы кулаганга чейин көз каранды болуп турган.

Барсбектин эң мыкты сапаттары мындан 100 жыл мурда Енисейде табылган абдан бийик таш мамыга чегилип жазылган.

«Кыргызстан» энциклопедиясынан

● абдан мыкты сапаттары –
самые высокие качества	эрдик – мужество
эл аралык – международный	каармандык – героизм
кадыр-барк – авторитет	сапат – качество
	таш мамы – каменный столб

1. Берилген суроолор боюнча оюнарды, жообун дептеринеңге жазып келгиле.

- Барсбектин эң мыкты сапаттарын атап бергиле.
 - Барсбек ажонун эл аралык кадыр-баркынын өсүшү эмнеге байланыштуу?
 - Эмне себептен Кыргыз каганаты түрктөрдөн жеңилип калган?
 - Аскердик өнөрдүн күчтүүлүгү кандай натыйжа берет?
 - Таш мамыдагы жазуунун кандай тарыхый мааниси бар?
2. «Үч энем» деген ырды жаттап келгиле.

СӨЗ ӨСТҮРҮҮ САБАКТАРЫ, ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ УРОКИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ, РАБОТА С ТЕКСТАМИ

§ 24. Зат атоочту кайталоо – Повторение имени существительного

► Эске түшүргүлө:

- Зат атооч деген эмне?
- Эңчилүү аттарга кандай сөздөр кирет?

- Жалпы аттарга кандай сөздөр кирет?
- Зат атооч сан категориясына карай кандай болуп бөлүнөт?
- Зат атоочтор кандай мүчөлөр менен өзгөрөт?

88. Текстти окуп, сүйлөмдөрдөгү зат атооч сөздөрдү таап, алардын кайсы санда, жөндөмөдө турганын түшүндүргүлө.

МЕНИН ДЕМ АЛЫШ КҮНҮМ

Бир жумада алты күн катары менен мектепке барамын. Ал эми жекшемби менин эс алуу күнүм. Бул күн мага абдан жагат. Анткени убакытты өзүм каалагандай өткөрөмүн. Эртең менен шашылбай саат 9да турамын да, көнүгүү жасаймын. Жуунуң, андан соң тамактанамын. Ата-энеме жардам беремин. Апам жасаган даамдуу түшкү тамакты ичип, телевизор көрөмүн, музыка угамын, коркөм адабий чыгармалардан окуймун. Досторум менен спорт оюндарын ойноп, машыгамын. Кечки тамактануудан кийин ата-энем, бир туугандарым болуп паркка сейилге чыгабыз. Же болбосо чоң ата, чоң энемдикине барабыз. Кээде көргөзмөлөргө, театрда, же концертке барып, маданияттуу эс алабыз. Мен дем алыш күнүмдү жагымдуу, кызыктуу өткөрөмүн. Ошентип жаны күч-кубат, дем менен кийинки окуу күнүмдү баштаймын.

1. Тексттен алынган төмөнкү сөздөрдүн маанисин сүйлөмдүн контекстинде аныктап түшүндүргүлө.

коркөм адабий чыгарма	көргөзмө
сейилге чыгуу	жагымдуу
көрүшүү	күч-кубат
маданияттуу	

- ? Эмне үчүн ага дем алыш күн жагат?
Ал түшкө чейин убактысын кандай өткөрөт?
Түшкү тамактануудан кийин эс алуу убактысында эмне кылат?
Кечинде кимдер менен сейилдейт?
Ал кандай эс алат?

1. Тексттин мазмунуна таянып, дем алыш күнүнөр жөнүндө айтып бергиле.

§ 25. Сын атоочту кайталоо – Повторение имени прилагательного

► Эске түшүргүлө:

- Кандай сөздөр сын атоочтор деп аталат?

2. Сын атооч грамматикалык айрым өзгөчөлүктөрүнө карай кандай болуп бөлүнөт?

3. Сын атоочтун кандай даражалары бар?

4. Жөнөкөй сын атооч канча сөздөн турат жана заттын кандай белгисин билдирет?

5. Татаал сын атооч канча сөздөн туруп, заттын кандай белгисин көрсөтөт?

89. Ырды интонация менен окуп, тилинерди жатыктыргыла.

УШУНДАЙ БОЛ

Таза болсоң – суудай бол,	Терең болсоң – көлдөй бол,
Аппак болсоң – куудай бол.	Күчтүү болсоң – жердей бол.
Назик болсоң – гүлдөй бол,	Өткүр болсоң – кылыч бол,
Бийик болсоң – күндөй бол.	Тууган элге – ырыс бол.

А. Токтомушев

1. Ыр саптарынан сапаттык жана катыштык сын атоочторду таап, үлгүдө көрсөтүлгөндөй жазгыла.

Ү л г ү: сапаттык сын атооч – катыштык сын атооч –
таза, *суудай,*

2. Жай даражадагы сын атоочтордун салыштырма жана күчөтмө даражаларын төмөнкү үлгүдө жазгыла:

жай даража	салыштырма даража	күчөтмө даража
таза	тазараак	таптаза
ак
назик
бийик
терең
күчтүү
өткүр

90. Текстти окуп, жаңы сөздөрдү сөздүгүнөргө жазгыла. Сын атоочтордун алдын сызып, алардын жөнөкөй жана татаал экендигин аныктагыла.

ШЕКЕР АЙЫЛЫ

Биздин Шекер – эң чоң айыл. Үч жүздөн ашык түтүн бар. Каттаган сайын тигинден-мындан жаны үйлөрдүн төбөсүн көрүп калам. Айылым өсүп барат, чоңоюп барат. Турган орду да малга-жанга жайлуу, суу башында. Таластын Жанарка тоосунун этегинде, эзелтен Манас делип аталган кош чокулуу тоонун

так түбүндө. Бул чокудан төгөрөктүн төрт бурчу көрүнөрү ырас, акыйкатта эпикалык масштаб. Ошондон ушул күнгө Манас-Тоонун мөңгүсүнөн тамчыга тамчы кошулуп куралып, биздин Шекерге ак көбүк, көк буурул суу агып келет. Ал – Күркүрөө. Бул аймакта жер бетинде кыбыраган жан-жаныбарга өмүр берген суу.

Ч. Айтматов

● **түтүн** – *здесь*: как отдельная семья
каттаган сайын – каждый приезд
төгөрөктүн төрт бурчу – весь свет, весь мир
тоосунун этегинде – у подножья горы
Манас-Тоонун мөңгүсүнөн – из-под ледника Манас-Тоо
кош чокулуу – двухвершинный
ак көбүк, көк буурул суу – бурная, студёная вода
кыбыраган жан-жаныбарлар – все живые существа
малга-жанга жайлуу – удобный для всех
суу башында – у истока воды
эзелтен – издревле, с давних пор
өмүр берген – дающая жизнь

? Шекер кандай айыл?

Ал каттаган сайын кандай үйлөрдүн төбөсүн көрүп калат?

Айылдын турган орду кандай?

Айыл кандай тоонун түбүндө жайгашкан?

Шекер айылына кандай суу агып келет?

91. Төмөнкү зат атоочторго ылайыктуу сын атоочторду тапкыла.

кыз, алма, тоо, кар, имарат, көл, түн, күн, үй, китеп, кийимдер, болмо, суу, билим, балдар, топ, гүлзар.

Ү л г ү: *адептүү кыз;*

☒ Төмөнкү суроолорго жооп берүү менен айылда жашаган окуучулар «Менин айылым», ал эми шаарда жашагандар «Менин шаарым» аттуу чакан текст түзүп, айтып бергиле.

? 1. Сен кайсы шаарда (айылда) жашайсың?

2. Ал кайсы аймакта жайгашкан жана анда бардыгы канча түтүн бар?

3. Шаарыңдын (айылыңдын) көрүнүшү, жаратылышы кандай?

4. Анын кандай көзгө көрүнүктүү, өзгөчө нерселери бар?

5. Сенин шаарыңдан (айылыңдан) чыккан сыймыктуу инсандар барбы?

6. Сен өзүңдүн шаарың (айылың) менен сыймыктанасыңбы?

§ 26. Сан атоочту кайталоо – Повторение имени числительного

92. Сан атоочту кайталап, эске түшүргүлө.

1. Кандай сөз түркүмү сан атооч деп аталат?

- а) Сын-сыпатын, оңу-түсүн көрсөтүүчү
- б) Заттын атын, кубулушун билдирүүчү
- в) Кыймыл-аракетти билдирүүчү
- г) Заттын санын, эсебин, иретин көрсөтүүчү

2. Түзүлүшүнө карай сан атооч кандай болуп бөлүнөт?

- а) Кош жана кошмок сан атоочтор
- б) Эсептик жана иреттик сан атоочтор
- в) Жөнөкөй жана татаал сан атоочтор
- г) Жамдама жана чамалама сан атоочтор

3. Маанисине карай сан атооч кандай болуп бөлүнөт?

- а) Күчөтмө, салыштырма, жай
- б) Жактама, шилтеме, сурама
- в) Аныктама, белгисиз, тангыч
- г) Эсептик, иреттик, жамдама, чамалама, бөлчөк, топ сандар

4. Сан атоочтор кандай суроолорго жооп берет?

- а) Ким? Эмне?
- б) Кандай? Кайсы?
- в) Канча? Канчанчы?
- г) Кимдер? Эмнелер?

93. Төмөнкү сан атоочторду маанилерине карай бөлүп жазгыла.

жыйырма беш, беш-алтыдан, онунчу, бештен үч, жүзгө жакын, жетөө, кыркынчы, экиден бир, миллион, отуздан, ондой, сегизден үч, жыйырма-отуздан, жүзгө жакын, экөө, биринчи, беш жүз алтымыш.

Үлгү:	Эсептик сан:	<i>жыйырма беш</i>
	Иреттик сан:	<i>онунчу</i>
	Жамдама сан:	<i>жетөө</i>
	Чамалама сан:	<i>жүзгө жакын</i>
	Топ сан:	<i>беш-алтыдан</i>
	Бөлчөк сан:	<i>бештен үч</i>

94. Берилген сүйлөмдөрдөн жөнөкөй жана татаал сан атоочторду тапкыла.

1. XIX кылымдын биринчи жарымында Россияда белгилүү сүрөтчү В. А. Тропинин жашаган. 2. Пингвиндердин узундугу

80 сантиметрге жетет, салмагы 25–40 килограмм болот. 3. Өзгөн шаарында бир чоң мунара жана үч күмбөз турат. 4. Орто топ оюну узуну 10 метр, туурасы 5 метр келген аянтчада ойнолот. 5. 1610-жылы, 7-январда италиялык астроном Галилео Галилей дүрбү менен асманга байкоо жүргүзгөн.

95. Берилген маскети окуп, сан атоочтордун жазылышын түшүндүргүлө.

Чыңгыз: – Саламатсыңбы, Бермет? Качан Ысык-Көлгө барасың?

Бермет: – Бүгүн кечки саат алтыда жолго чыгамын. Сен Ысык-Көлгө барасыңбы?

Чыңгыз: – Ооба, мен эртең саат ондо байкем менен бирге жөнөймүн. А силер кайсы эс алуу жайында болосуңар?

Бермет: – «Ала-Тоо» эс алуу жайында болобуз.

Чыңгыз: – Анын жайгашкан жери кайсы?

Бермет: – Ал Чолпон-Ата шаарын көлдөн 1 километр алыстыкта жайгашкан.

Чыңгыз: – Абдан жакшы, биз дагы ушул эс алуу жайына эртең саат 14-00до келип калабыз. Эмесе, көрүшкөнчө сак-саламатта бол!

Бермет: – Көрүшкөнчө, жакшы кал!

96. Текстти окуп, сан жана сын атоочторду тапкыла. Аларды түзүлүшү боюнча ажыратып, даражаларын аныктагыла.

МУЗ ДООРУ

Байыркы заманда, мындан бир нече миллион жыл мурда азыркы биз жашаган жерлерде калын чытырман токой өскөн. Бул токойлордо жүздөгөн жаныбарлар жашаган. Көл менен суулардын жээгинде миндеген чоң-кичине канаттуулардын үнү жанырып турган. Аба ырайы опол кезде өтө жылуу жана дайыма бир калыпта болгон. Кийинчерээк суук улам катуулап, кар узакка жаай баштады. Түндүктө жааган кар калың муз катмарына айланды. Байыркы муздуктар түштүктү көздөй жыла берди. Муз тоолордон суук шамал согуп турду. Ошентип, мындан 10 миң жыл мурда Европада, Азиянын түндүгүндө, Түндүк Америкада муз доору башталды.

Мектеп окуучулары үчүн энциклопедиядан

- ☐ 1. Тексттеги жаны сөздөрдү которуп, сөздүгүнөргө жазгыла, сан, сын атоочтор катышкан сүйлөмдөргө суроо түзгүлө.
- 2. Тексттен кандай жаңы маалыматты билдинер?

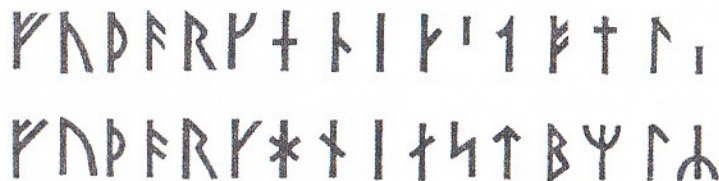
**§ 27. Сөз өстүрүүчү текст менен иштөө –
Работа над текстом для развития речи**

97. Берилген текстти окуп, мазмунун талдап, баяндама жазгыла.

РУН ЖАЗУУСУ

VII кылымда түрк элдеринде өздөрүнүн жазуу системасы пайда болгон. Аны рун жазуу деп атоо кабыл алынган. Аталышы скандинавия жазуусуна окшоштурулуп берилген. Мында run деген сөз «жашырын сыр» дегенди билдирет. Рун – жыгачка же ташка оюп жазылган бурчтуу жазуу. Ал биринчи жолу III кылымда Данияда пайда болгон, андан кийин бүткүл Европага тараган.

1889-жылы орус окумуштуусу Николай Михайлович Ядринцев Орхон өзөнүнөн жазуусу бар чон эки таш тапканын маалымдайт. Ошондон соң рун жазуусу деген сөз менен кошо алар «Орхон-Енисей жазма эстеликтери» деп атала баштаган. Ошентип, мындай жазуу эстеликтери Таластан. Ысык-Көлдөн. Баткенден. Алайлан да

табылган. Ушундан улам кыргыздардын V кылымдан баштап Орхон-Енисей жазмасын колдонгондугун байкоого болот. Кыргыздар түрк элдеринин ичинен алгачкы жолу жазууну жараткан эл экендигин да айтууга болот.

Кытайдагы кыргыз окумуштуусу Анвар Байтур: «Кыргыздар жаңы эранын V кылымынын башында 40 тамгалуу жазууну пайдаланган» деп белгилеген.

Орхон-Енисей эстеликтеринен Кыргыз мамлекетин башкарган каган Барсбекке арналган байыркы кыргыз жазуусун С. Г. Кляшторный окуган.

1893-жылы Дания окумуштуусу Вильгельм Людвиг Петер Томсен Орхон-Енисей жазмалардагы бардык тамгаларды аныктайт. Ага удаа орус түркологу Василий Васильевич Радлов да бул эстеликтерди окуп чыгып, 15ке жакын арипти далилдейт. Ал бардык эстеликтерди окуп, которуп чыгат. Бул жазмаларды азыркы жазуучулар өз заманынын учурунда айтылган дастан, кошок, поэма катары жыйынтыкташкан. Ошентип, Орхон-Енисей жазма эстеликтери түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын да адабий көркөм мурасы катары эсептелинет.

«Кыргызстан» энциклопедиясынан

- жашырын сыр – скрытая тайна
- Орхон-Енисей эстеликтери – орхонско-енисейские памятники
- арип – буква
- кошок – плач, причитание (оплакивание в стихах умершего)

- көркөм мурас – художественное наследие
- маалымдоо – оповещать, извещать, заявлять
- жазма – написанный, письменный, рукописный
- замап – время, эпоха
- дастан – героическое сказание, эпопея

1. Тексттен зат атоочторду таап, томөнкү таблица менен иштегиле.

Адам аттары	Географиялык аталыштар	Мезгил аталыштары	Буюмдук аталыштары
Барсбек	Орхон-Енисей	кылым	таш

2. Сүйлөмдөрдү тексттин мазмунуна карата толуктап жазгыла. Зат, сын, сан атоочтордун алдын сызып, кайсы жондомодо турганын, маанисине карай бөлүнүшүн аныктагыла. Адам жана географиялык аттардын жазылыш эрежелерине көңүл бургула.

- 1) Рун биринчи жолу III кылымда Данияда пайда болгон,...
- 2) 1889-жылы орус окумуштуусу Н. Ядринцев Орхон өзөнүнөн жазуусу бар ...
- 3) Ошондон соң, рун жазуусу деген сөз менен кошо алар ...
- 4) Ошентип, мындай жазуу эстеликтери ...
- 5) Орхон-Енисей жазма эстеликтери кыргыздардын да ...

☐ Томөндөгү тексттин планына таянып, баяндама жазгыла.

- 1) Рун жазуусунун тарыхы.
- 2) Окумуштуулар тарабынан Орхон-Енисей жазмаларынын изилдениши.
- 3) Орхон-Енисей эстеликтериндеги байыркы жазууларынын кыргыздарга тиешелүү экендигинин далилдери.
- 4) Орхон-Енисей жазууларынын кыргыздын адабий көркөм мурасы катары бааланышы.

(ээ, баяндооч) сүйлөмдү түзүүгө негиз болот.

Сүйлөм айтылып бүткөн бир ойду билдирип, жыйынтыктуу интонацияга ээ.

Сүйлөмдүн аягында чекит, суроо белгиси же илеп белгиси коюлат.

Главные члены составляют его грамматическую основу.

Предложение характеризуется интонационной и смысловой законченностью, т. е. представляет собой отдельное высказывание.

В конце предложения обычно ставится точка, вопросительный знак или восклицательный знак.

М и с а л ы: *Менин досум Лондонго барат.
Сенин досун ким?
Достукту бекем сактагыла!*

99. Төмөнкү сөздөрдөн жана сөз айкаштарынан сүйлөм түзгүлө. Алардын айтылып максатына карай сүйлөмдөрдүн аягына тиешелүү тыныш белгилерди койгула.

1. Келди, жай мезгили. 2. Ысыды, күн. 3. Жөнөдүк, Ысык-Көлгө, биз. 4. Түштүк, күн сайын, биз, көлгө. 5. Кечинде, кармадык, балык. 6. Чыктык тоого, бардык шаркыратмага. 7. Эс алуу, кандай сонун, көлдө. 8. Чакырабыз, эс алууга, сиздерди, көлгө. 9. Ысык-Көлгө, мүмкүнчүлүгүнөр, барбы, келип турууга, жылыга.

100. Текстти окуп, андагы сүйлөмдөрдү аныктагыла.

МЕНИН СҮЙҮКТҮҮ КИНОАКТЁРУМ.

Менин сүйүктүү киноактёрүм Сүймонкул Чокморов. Ал 1939-жылы Аламүдүн районунун Чон-Таш айылында туулуп өскөн. Сүймонкул кичинесинен сүрөт тартууга шыктуу болгон. Ал 7-класстан кийин Бишкектеги сүрөт окуу жайына кирет. Аны ийгиликтүү аяктаган соң, окуусун Санкт-Петербургдагы Сүрөтчүлөр академиясында улантат. С.Чокморовдун устаты, улуу сүрөтчү С.А.Чуйков болгон. С.Чокморов актёрлук искусствого да абдан кызыккан. Ал кыргыз искусствосунун белгилүү актёрлорунун бири болгон. «Жетинчи ок», «Эрте жаздагы турналар», «Жамийла»,

«Кызыл алма», «Ысык-Көлдүн кызгалдактары» жана «Улан» аттуу кинолордо башкы ролдорго тартылган. Өзүнүн ролдорун чеберчилик менен аткарып, элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. Актёрдук таланты менен кыргыз маданиятын бийик көтөргөн. Анын эмгеги жогору бааланып, ага Кыргыз эл артисти деген наам ыйгарылган. Мен С.Чокморов ойногон кинотасмаларды абдан кызыгып көрөмүн. Аны кыргыз элинин таланттуу сүрөтчүсү жана чебер актёру катары жогору баалаймын. Мен да келечекте актёр болгум келет.

● сүйүктүү киноактёр – любимый киноактёр
шыктуу – способный
сүрөт окуу жайы – художественное учебное заведение
сүрөтчүлөр академиясы – художественная академия
устат – учитель, наставник
чеберчилик – мастерство

сүймөнчүлүккө ээ болуу – завоевать симпатию, любовь
маданияты – культура
«Жетинчи ок» – «Седьмая пуля»
«Эрте жаздагы турналар» – «Ранние журавли»
«Ысык-Көлдүн кызгалдактары» – «Алые маки Исык-Куля»
«Кызыл алма» – «Красное яблоко»

? С. Чокморов ким болгон?

Ал кайсы окуу жайын бүтүргөн?

Анын устаты ким болгон?

Ал кайсы кинотасмаларда ойногон?

С. Чокморовго кандай наам ыйгарылган?

□ Тексттин мазмуну боюнча «Менин сүйгөн киноактёрүм» деген монолог түзгүлө.

§ 30. Сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү – Виды предложений по цели высказывания

Айтылыш максатына карай сүйлөм жай, суроолуу, буйрук жана илептүү болуп бөлүнөт.

По цели высказывания предложения делятся на повествовательные, вопросительные, побудительные и восклицательные.

Жай сүйлөм, анын интонациясы, тыныш белгиси – Повествовательное предложение, его интонация и знаки препинания

Жай сүйлөмдө кандайдыр бир окуя, факт жайынча гана баяндалат.

В повествовательных предложениях просто сообщается о каком-либо событии, факте.

Мындай сүйлөмдө жат сүйлөм деп аталат.

Мисалы: *Айдаи менен Айгерим мектепке бирге барышат.*

Сүйлөшүүдө басым жай сүйлөмдөгү баш мүчөгө түшүп айтылып, сүйлөмдүн аягында үн басынкы абалда болот. Бул сүйлөөнүн жай интонациясы.

Жай сүйлөмдүн аягына чекит коюлат (.)

Такие предложения называются повествовательными.

В устной разговорной речи в повествовательном предложении голос повышается на одном из членов предложения и понижается к концу предложения. Это повествовательная интонация.

В конце повествовательных предложений ставится точка (.)

Мисалы: *Адамдар космоско жол ачышты.*

101. Берилген сөз жана сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Улгү: *Юпитер – Күн системасындагы эң чоң планета.*

Эн чоң планета, учкул сөздөр, музыка, окумуштуулар менен, Мекен жөнүндө, кызыктуу жомок, мектепте, күнгө күйүү, компьютер, студент.

102. Томонку макал-лакаптарды кыргызчага которуп, маанисин түшүндүргүлө.

1. Береги честь смолоду. 2. Здоровье – большое богатство. 3. От хорошего – благородство (пристанет), от дурного пакость. 4. У лодыря отговорок много.

103. Текстти интонация менен окуп, аягында берилген сөздөрдүн тушуна оручасын жазгыла.

КИНО

XIX кылымдын аягында кинофильм жаратуу өнөрү пайда болгон. Фильмди жаратуу иши сценарийден башталат. Сценарийде кинофильмдин мазмуну иштелип чыгат. Анда окуянын орду, убактысы аныкталып, актёрлордун сүйлөй турган сөздөрү жазылат. Фильмдеги каармандардын ролун аткаруучу актёрлор тандалат. Сүрөтчүлөр кийимдерди жана жасалгаларды даярдашат. Композитор фильмге музыка жазат. Фильмди жаратуучу актёрлорду, операторлорду, сүрөтчүлөрдү, гримдөөчүлөрдү кинорежиссёр жетектейт. Фильмди тасмага кинооператор түшүрөт. Фильмдеги жандуу кыймыл жана окуя адамдын жан дүйнөсүнө абдан таасир этет. Ошентип, кинонун таалим-тарбия ык мааниси да зор. Анын кайталангыс каармандарын үлгү кылабыз. Атактуу

киноактриса Таттыбүбү Турсунбаева жараткан Ак Мөөрдүн трагедиялуу сулуулугуна кейсек, Жамийла менен Даниярдын керемет сүйүүсүнө суктанабыз. «Ак кеме» кинофильминдеги Бала менен бирге кыялданып, Бугу-Энени ыйык баалайбыз. Кино жылдыздары Жеки Чан, Арнольд Шварценеггер, Ван Дамм, Стивен Сигал менен бирге укмуштуу окуяларга туш болобуз.

Кыргызстанда 1955-жылдан көркөм фильм, 1977-жылдан кыргыз мультфильмдери чыгарыла баштаган. Бүгүнкү күндө кыргыз кинофильмдери жогорку деңгээлге жетишүүдө.

жаратуу –
жасаганга –
окуя –

кайталангыс –
керемет сүйүү –
ыйык –

? Кинофильм жаратуу өнөрү качан башталган?

Кинофильм кантип жаралат?

Фильмди жаратуучуларды ким жетектейт?

Кинодогу берилген окуя адамга кандай таасир этет?

Дүйнөлүк актёрлорду атап бергиле?

Кандай кыргыз фильмдерин билесинер?

Белгилүү кыргыз актёрлорун атап бере аласыңарбы?

☐ Өзүнөрдүн эң жакшы көргөн кинофильминер жана андагы киноактёрлор жөнүндө аңгеме түзүп, айтып бергиле.

§ 31. Жай сүйлөм боюнча машыгуу, көнүгүү иштери – Упражнения для приобретения навыков по составлению повествовательных предложений

104. Кашаанын ичиндеги сөздөрдү сүйлөмгө байланыштырып, туура жазгыла.

1. Аристотель аба ырайы жөнүндөгү (илим) – метеорологияга негиз салган. 2. Кыргыз көркөм сүрөт музейи (шаар) борборунда жайгашкан. 3. Бухарада он эки (жаш) Иби Синаны мыкты билерман катары эсептешкен. 4. Индонезия (аралдар) ар түрдүү канаттуулар көп. 5. Карагай – ийне жалбырактуу (дарактар) бири. 6. Кино – адамзаттын тынчтыгы жана элдердин ынтымагы үчүн (күрөшүү) куралы.

105. Текстти окугула.

Г. АЙТИЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ КӨРКӨМ СҮРӨТ МУЗЕЙИ

Кыргыз көркөм сүрөт музейи шаардын борборунда жайгашкан. Ал эң кооз имараттардын бири болуп эсептелет. Бул музейдин

ачылышына белгилүү сүрөтчү Семён Афанасьевич Чуйковдун салымы көп. Анын «1916-жылдагы кыргыздардын көтөрүлүшү» аттуу сүрөтү чоң ийгиликке ээ болгон. Музейден Вячеслав Владимирович Нестеревдин, Александр Давыдович Древиндин жана башка орус сүрөтчүлөрдөн көптөгөн эмгектерин көрүүгө болот. Ошондой эле белгилүү кыргыз сүрөтчүлөрү Гапар Айтиев, Сабырбек Акылбеков ж. б. жараткан сүрөттөр музейде илинип турат. Г. Айтиев кыргыздын эң биринчи сүрөтчүсү болгон. Талантына жараша ага Эл сүрөтчүсү деген наам берилген. Анын «Ысык-Көл – кыргыз деңизи», «Тоодогу кеч», «Боз үйлөр» деген сүрөттөрү ого кызыктуу тартылган. С. Акылбековдун «Кечинде» аттуу сүрөтү көрүүчүргө абдан жагат. Айрыкча Василий Васильевич Верецагиндин «Ысык-Көлдүн кечтери» деп аталган сүрөтү да жогору бааланат. Күнүгө сүрөт музейине кызыккандар көп катташат.

● **көркөм сүрөт музейи** – музей изобразительных искусств
кооз имарат – красивое здание
салымы көп – вложил большой вклад

чоң ийгилик – большой успех
белгилүү – известный
жогору бааланат – ценится высоко
сыймыктанабыз – гордимся

106. Жогорку жаңы сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү тексттин мазмунунан аларды которгула.

107. Текст боюнча суроолорго жооп берип, жай сүйлөмдөргө көңүл коюп эрежесин айтып бергиле.

1. Кыргыз сүрөт музейи кайсы жерде жайгашкан?
2. Ал кандай имарат?
3. Бул музейдин ачылышына ким чоң салым кошкон?
4. Анын тарткан сүрөттөрүн атагыла?
5. Орус жана кыргыз элинин белгилүү сүрөтчүлөрү кимдер?
6. Гапар Айтиев ким болгон? Анын кандай сүрөттөрүн билесинер?
7. «Ысык-Көлдүн кечтери» аттуу сүрөттү ким жараткан?
8. Биз эмнеге сыймыктанабыз?

- 1. Төмөндөгү сөздөрдү пайдаланып бир нече жай сүйлөм түзгүлө.
имарат, көркөм сүрөт музейи, белгилүү, ийгилик жараткан, абдан кооз, сыймыктануу, сүрөт, шаар, борбор, илинип турат.
2. Тексттин сюжетин айтып бергиле.

СӨЗ ӨСТҮРҮҮ САБАКТАРЫ – УРОКИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ

§ 32. Этишти кайталоо – Повторение глагола

► Эске түшүргүлө – Вспомните:

1. Этиш деген эмне?
2. Этиштин терс формасы кантип жасалат?
3. Этиштин айкын өткөн чагы кантип жасалат?
4. Этиштин жалпы өткөн чагы кантип жасалат?
5. Этиштин учур чагы кантип жасалат?
6. Этиштин келер чагы кантип жасалат?

108. Берилген суроолорго жооп берип, чакан аңгеме түзгүлө. Тема коюп, дептеринерге жазып, этиштерди аныктагыла.

1. Биздин өлкөдө спортко кандай маани берилет?
2. Спорттун өнүгүшүнө ким камкордук көрүүгө тийиш?
3. Спортко кызыккандар кайда машыгышат?
4. Спорт оюндарынын кандай түрлөрү бар?
5. Кайсы белгилүү спортсмендерди билесинер?
6. Силер спорттун кайсы түрүнө кызыгасыңар?
7. Мектебиңерде спортко кызыккандар үчүн кандай шарттар түзүлгөн?
8. Спорттук мелдештер боюнча кандай ийгиликтерге жетиштиңер?

109. Көп чекиттин ордуна тиешелүү ыңгайдагы этиштерди коюп жазгыла, аларды уюштуруучу мүчөлөрдү далилдегиле.

1. Кыял мага бүгүн жардам Ким жарышта биринчи ..., чоң байге алат. 3. Биз кыргыз тилинде сабаттуу сүйлөп 4. Жылдыз Улуу Британияга барып билимин ... экен. 5. Берилген тапшырманы өз учурунда 6. Жолукканда ал саатын мага белекке

П а й д а л а н ы л у ч у с ө з д о р : *жатабыз, бергин, улантса, калтырды, аткаргыла, келсе.*

110. Төмөнкү тексттен этиштерди таап, алардын түрлөрүн жана чактарын аныктагыла.

БИЗДИН АТАКТУУ СПОРТСМЕНДЕР

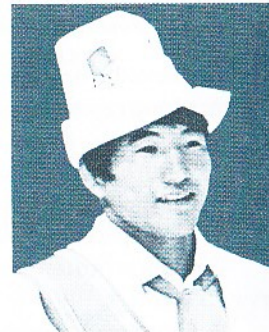
Бүгүнкү чоң спортто ийгилик жараткан үч баатырыбыз бар. Алар: Каныбек Осмоналиев, Канатбек Бегалиев, Руслан Түмөнбаев. Кыргызстандын белгилүү спорт чебери Каныбек Осмоналиев жап мезгилинен тартып спорттун оор атлетика түрү боюнча машыккан. Ал күнүгө канчалаган оордукту көтөрүү менен машыгып, чоң ийгиликке жетишкен. 1980-жылы К. Осмоналиев 22-Москва Олимпиадасында 247,5 кг салмакты жеңиштүү көтөрүү менен алтын медалдын ээси болуп кайтты. Мыкты спорт чебери дүйнөнүн төрт жолку, Европанын жана Советтер Союзунун бир нече жолку чемпиону болгон. Ал «XX кылымдын эң мыкты спортсмени» деп таанылды. К. Осмоналиевдин катарында спортсмендер К. Бегалиев,

К. Осмоналиев

К. Бегалиев

Р. Түмөнбаев

Р. Түмөнбаевдер да бар. Алар кыргыз жергесинде өтүлгөн күрөш боюнча спорт оюндарынын жеңүүчүлөрүнөн болушкан. 2008-жылы Кытайда болгон дүйнөлүк Олимпиадалык күрөш боюнча мелдештин жеңүүчүлөрү катары алардын атагы чыкты. Бул Олимпиадада К. Бегалиев II орунга чыгып, күмүш медалы менен сыйланган. Ал эми Р. Түмөнбаев III орунду ээлеп, сыйлыкка татыктуу болгон. Биз бул спортсмендерибиз менен сыймыктанабыз.

● спорт чебери – мастер спорта жап мезгилинен тартып – с юных лет чоюн көтөрүү – поднять штангу күрөш – борьба

жеңүүчү – победитель атагы чыгуу – прославиться, стать известным сыйлыкка татыктуу болуу – заслужил награду

1. Тексттин мазмунуна карата суроолорду түзүп, маек кургула.
2. Жаңы сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

§ 33. Этиштин өткөн чагын кайталоо – Повторение прошедшего времени глагола

111. Учур чактагы этиштерди өткөн чакка айландырып, көчүрүп жазгыла.

жазып жатам –	иштеп жүрөт –
балдар тарбияланууда –	орук гүл ачууда –
мектепке баратамын –	шаарда окуйм –

112. Маекти окугула, этиштердин кайсы чакта экендигин аныктагыла.

Н у р б е к: – Сен жайында спорттун кайсы түрү менен машыктың?

А з а м а т: – Мен досторум менен футбол, волейбол жана баскетбол ойнодум. А өзүңчү?

Н у р б е к: – Мен Ысык-Көлдө жайкы лагерде эс алдым. Көлдө чабак урдум, балдар менен жарыштым, кайык айдадым. Ошондой эле теннис ойнодум.

А з а м а т: – Ал жакта спорттук мелдештер болдубу? Сен катыштыңбы?

Н у р б е к: – Ооба, шахмат оюну боюнча мелдешке катыштым. Анда биринчиликти алдым. Сен шахмат ойной аласыңбы?

А з а м а т: – Анча деле ойной албаймын. Сени менен ойноп, үйрөнсөм болобу?

Н у р б е к: – Болот кел, анда ойнойлу!

А з а м а т: – Жарайт, мен макулмун!

113. Учур чактагы кыймыл-аракетти билдирген сүйлөмдөрдү өткөн чакка айландыргыла.

Биз спорт жөнүндө жаңылыктарды гезит-журналдардан окуп жатабыз.

Биз телевизордон спорттук берүүлөрдү көрүп турабыз.

Биз спорттун түрлөрү менен машыгуудабыз.

Биз спорттук мелдештерге катышып жатабыз.

Биз спорт менен ден соолугубузду чындап жатабыз.

114. Берилген сүйлөмдөрдү тиешелүү этиш сөздөр менен толуктагыла.

Биринчи Олимпиадалык оюндар биздин заманга чейин 776-жылы Байыркы Грецияда Олимпиадалык оюндар Зевс куда-

йынын урматына Олимп шаарында ар бир төрт жылда Бул өзгөчө дүңгүрөгөн спорттук майрам Эң биринчи заманбап Олимпиадалык оюндар 1896-жылы Афинада Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Олимпиадалык оюндар Лондондо Мына ошондон бери Олимпиадалык оюндар үзүлбөй 1924-жылдан бери гана Францияда биринчи кышкы Олимпиадалык оюндар

П а й д а л а н ы л у у ч у э т и ш т е р: *уюштурулган, болгон, башталган, жандандырылган, ойнотулган, откорулгон, жүргүзүлгөн.*

Өткөн чактагы этиштерди катыштырып сүйлөм түзүп келгиле.

§ 34. Этиштин учур чагын кайталоо – Повторение настоящего времени глагола

115. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн учур чактагы татаал этиштерди эрежеге ылайык далилдегиле.

1. Комуздун добушу жагымдуу угулуп жатат. 2. Күндүн айланасында миндеген майда планеталар да айланып жүрөт. 3. Байкал көлүнүн узундугу жүздөгөн километрге созулуп жатат. 4. Кан адамдын организмн азыктандырып турат. 5. Жылдыздар көлөмү боюнча бири-биринен абдан айырмаланып турушат. 6. Көптөгөн саякатчылар Түндүк уюлга жетүүгө аракеттенип жатышат.

116. Диалогду окуп, кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдүн кайсы чакта экендигин түшүндүргүлө.

ТЕЛЕФОНДО СҮЙЛӨШҮҮ

Ж и б е к: – Саламатсыңбы, Эрмек! Сен китеп окуп жатасыңбы?

Э р м е к: – Жок, мен музыка угуп жатамын. Сенчи?

Ж и б е к: – Мен комуз күүлөрүн чертип үйрөнүүдөмүн.

Э р м е к: – Комузчулук өнөргө мен дагы кызыгып жүрөмүн. Залкар комузчуларды атап бере аласыңбы?

Ж и б е к: – Ооба, алар: Токтогул Сатылганов, Атай Огонбаев, Карамолдо Орозов, Ыбырай Туманов жана башкалар. Эрмек, сен комуз черте аласыңбы?

Э р м е к: – Азырынча комуз чертүү ыкмаларын үйрөнүп жатамын.

Ж и б е к: – Азаматсың, каршы болбосоң бош убакытта бирге комуз чертүүнү үйрөнөлү?!

Э р м е к: – Мен макулмун, анда эмесе, көрүшкөнчө!

117. Төмөнкү текстти окугула.

БИЗ МУЗЫКАНЫ БААЛАЙБЫЗ

Байыркы гректер ырчы Орфей жөнүндө миф чыгарышкан. Орфейдин ыры кереметтерди жараткан. Ал ырдай баштаганда шамал тык токтоп, аскалар жылып, деңиз мемиреп, жапайы айбандар ырчыны ээрчиген. Буларды кереметтүү музыка өзүнө баш ийдирген. Ушинтип, байыркы мезгилдерде музыка жогору бааланган.

Адамдын жашоосунда музыканын мааниси чоң. Музыка анын ички дүйнөсүн калыптандырат, табитин тарбиялайт. Музыка жеңил жана олуттуу болуп бөлүнөт. Жеңил музыка угууга жана түшүнүүгө оңой. Ал – ыр, бий, күүлөр, жаз музыкасы. Мындай музыка көңүлдү көтөрүп, эсте оңой сакталат.

Бах, Моцарт, Бетховен, Чайковский, Шуман, Рахманинов, Прокофьевдин музыкалары – булар олуттуу музыкалар. Биз аны угуп түшүнүүгө үйрөнүп жатабыз. Мисалы, Чайковскийдин «Кичинекей ак куулардын бийи», Бетховендин «Ай жарыгы», Моцарттын «Сыйкырдуу чоор» деген чыгармаларын, Прокофьевдин «Петя менен карышкыр» аттуу жомок-симфониясын угуп, назик сезимдерди ойготуудабыз. Бул симфониялык чыгармалар бизди акыл-эстүүлүккө, адилеттүүлүккө тарбиялоодо. Ошондой эле опера, балеттерди, хор, симфониялык классикалык чыгармаларды түшүнүүгө, сүйүүгө шыктандырат.

1. Жаны сөздөрдү сөздүккө көчүрүп жазып, которгула:

керемет –	олуттуу музыка –
жаратуу –	назик сезимдерди ойготуу –
ички дүйнө –	адилеттүүлүк –
калыптандыруу –	шыктандыруу –
табит –	

2. Төмөнкү этиш сөздөрдү чактарга бөлүп жазгыла.

чыгарышкан, сүйүүгө шыктандырып жатат, бөлүнөт, жараткан, үйрөнүп жатабыз, ээрчиген, тарбиялайт, ийдирген, ойготуудабыз, бааланган, сакталат, тарбиялоодо

Төмөнкү плап боюнча этиштерди пайдаланып, баяндама жазып келгиле.

1. Орфей жөнүндө миф.

2. Музыканын бөлүнүшү.

3. Адамдын жашоосундагы музыканын мааниси.

4. Классикалык чыгармалар жөнүндө.

§ 35. Этиштин келер чагын кайталоо – Повторение будущего времени глагола

118. Көп чекиттин ордуна келер чактын тиешелүү жак мүчөлөрүн улап, көчүрүп жазгыла.

1. Мен кечинде опера-балет театрына бара... . 2. Меймандар көңүл которуш үчүн музыка угуп... . 3. Орус композитору М. И. Глинканын кереметтүү музыкасы менен силер жакында тааныша... . 4. Комуз чертип коштоп, ыр тогуп ырдаган ак тандай акындардын концертине бара... . 5. Сен таланттуу ырчылардын конкурсунга катыша... .

119. Диалогду окуп, анын негизинде ким кандай музыкага кызыгаарын талкуулап маектешкиле. Келер чактагы этиштерди эрежеге ылайык аныктагыла.

К у б а н: – Аман, сен музыкага кызыгасыңбы?

А м а н: – Ооба, мен айрыкча кыргыз эл аспаптар оркестринин музыкасын угамын. Сага кандай музыка жагат?

К у б а н: – Ооз комуз күүлөрүн угууну жактырамын.

А м а н: – Анын кубулжуган добушу жагымдуу жана уккулдуктуу. Сен ооз комуз кага аласыңбы?

К у б а н: – Албетте, ооз комузда «Тагылдыр тоо», «Керме-Тоо» аттуу күүлөрүн ойноймун.

А м а н: – Абдан жакшы, мен эртең Кыргыз мамлекеттик К. Орозов атындагы эл аспаптар оркестринин концертине барганы жатамын. Мени менен бирге бара аласыңбы?

К у б а н: – Ата-энем уруксат берсе, сени менен бирге барамын. Эл аспаптар оркестринин музыкалык чыгармаларынан угуп, көңүл ачабыз.

А м а н: – Сенин макул болгонуңа мен ыраазымын! Сен сүйгөн ооз комуз күүлөрүнөн да угабыз.

120. Текстти окугула.

КАРАМОЛДО (ТОКТОМАМБЕТ) ОРОЗОВ (1882–1960)

Кыргыз элинин таланттуу комузчуларынын бири – Карамолдо Орозов. Ал Ысык-Көлдүн Корумду айылында 1882-жылы төрөлгөн. Анын атасы Ороз комузду жакшы черте билген. Ал баласы Токтомамбетке да комуз үйрөткөн. Зээндүү бала комузчулук онорго ээ болот. Ал чон комузчулардын күүлөрүн

үйрөтөт, алардан таалим алат. Өзү да күү чыгара баштайт. 1931–1936-жылдары ал Муратаалы Күрөңкөев, Атай Огонбаев, Ыбырай Туманов, Чалагыз Иманкулов, Шекербек Шеркулов сыяктуу өнөрпоздор менен Кыргыз драма театрында бирге иштеген. 1936–1958-жылдары Т. Сатылганов атындагы Кыргыз мамлекеттик филармониясында эмгектенген. Бул мезгилдерде улуу комузчунун чыгармачылык изденүүсү оркүндөгөн. Атактуу комузчу «Чоң кербез», «Темир күү», «Эл тилеги», «Тыштык» сыяктуу күүлөрүн чыгарган. Анын «Сынган Бугу», «Көкөй кести», «Насыйкат», «Ибарат», «Дүнүйө» деген күүлөрү комузчулук өнөрдүн классикалык үлгүсүнө айланган. Улуу комузчунун ысмы кыргыз эл аспаптар оркестрине, республиканын мектептерине, көчөлөрүнө берилген. Биз атактуу комузчунун чыгармачылыгыш келечек муундарга окутуп үйрөтөбүз. Анын кайталангыс күүлөрүн угуп кабылдоого кызыктырабыз. Ошондой эле К. Орозовдун үлгүсүндө жаш таланттарды тарбиялоого милдеттүүбүз. Бүгүнкү күндө анын классикалык күүлөрү бааланууда.

1. Түшүнүксүз сөздөрдү өз алдынча таап, которуп, сөздүккө жазгыла.
2. Этиш сөздөрдү чактарына жараша бөлүп жазгыла.

Ү л г ү: откөн чактагы этиштер: *төрөлгөн,*
учур чактагы этиштер: *бааланууда,*
келер чактагы этиштер: *окутуп үйрөтөбүз,*

Жогорудагы тексттин мазмуну боюнча суроолорду түзгүлө.

§ 36. Суроолуу сүйлөм, анын интонациясы, тыныш белгиси – Вопросительное предложение, его интонация и знаки препинания

122. Томонку сүйлөмдөрдүн тыныш белгилерине карай текстти көркөм окугула. Тыныш белгилеринин коюлуш себебин түшүндүргүлө.

ТЕРЕНДИКТИ ЭСЕПТӨӨ

– Тоонун бийиктигин кантип эсептейт? – деп сурады Сендей Мендейден.

– Тоонун бийиктигинби? – деди анда Мендей, – аны ага чыккандар эсептейт...

– Анда деңиздердин тереңдигин чогуу кеткендер эсептейби?
«Мендей жана Сендей» С. Рысбаев

123. Томонку сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордун суроолуу сөздөр менен толуктагыла.

... адамдын ден соолугун чындайт?
... симфониялык музыканы жакшы түшүнөт?
... окуучуларга талыкпай билим берет?
Дем алуу, жашоо үчүн ... керек?
... китептер сага жагат?
Сен ... класста окуп жатасың?
Жылдыз ... Москва шаарына учат?

124. Текстти көркөм окуп, мазмуну боюнча суроо-жооп аркылуу сүйлөшкүлө.

БЕШИК ЫРЫ

Бешиктеги наристе мукам ыр менен кошо термелет. «Алдей, алдей, ак бөпөм, ак бешикке жат, бөпөм» деп башталат элдик бешик ыры. Бешик ыры байыртан эле ырдалып келет. Мындай ыр дүйнөнүн ар бир элинде бар. Бешик ырынын милдети – наристени сооротуп, уктатуу. Бешик ырында ата-эненин, ага-эженин балага болгон мээрим, сүйүүсү күчтүү сезилет. Бешик ыры аркылуу ата-эне чүрпөсүнүн келечеги жөнүндө ой-тилегин, кыялын, санаасын айтат.

Алдей балам, ак балам,	Айланайын чырагым,
Ак бешикке жат балам,	Колго бүткөн убагым.
Айланайын козүңдөн,	Жакадагы кундузум,
Атасына нак балам.	Асмандагы жылдызым.

1. Бешик ырын жаттап келгиле.
2. Макалдарды окуп, маанисин чечмелегиле.

Бешик баласы беш түлөйт.

– Грудной (колыбельный) ребенок пять раз слиняет) т. е. еще много раз изменится).

Бешиктеги баланын бек болорун ким билет?

– Получится ли из младенца бек, как знать?

Болоор кулун желеде жулкунат, болоор бала бешикте булкунат.

– Путевый жеребенок с привязи рвется, путевый ребенок – из колыбели.

§ 37. Суроолуу сүйлөмдүн жай сүйлөм менен байланышы – Связь вопросительного предложения с повествовательным

125. Текстти окуп, төмөндө берилген жаны сөздөрдүн тушуна орусчасын жазгыла.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ (1928–2008)

Ч. Айтматов өзүнүн чыгармалары менен кыргыз элин дүйнө жүзүнө тааныткан. Анын басып өткөн чыгармачылык жолу биз үчүн эң сонун үлгү. Чоң атасы Айтмат комузду мыкты черткен, арабча окуп, жаза билген. Ал уулу Төрөкулду орусча окуткан. Чоң энеси Айымкан кыргыз эл жомокторун, эски ырларды, уламыштарды небереси Чыңгызга көп айтып берген. Ал Чыңгызды эне тилин сүйүүгө үйрөткөн биринчи адам. Атасы Төрөкул саясат менен адабиятка кызыккан билимдүү адам болгон. Чыңгыздын энеси Нагима орус маданияты, тили, адабияты жана да балдар адабиятын өтө эрте билүүсүнө шарт түзгөн. Бала кезинде уккан жомоктору, ырлары анын адабий дүйнөсүн байыткан. Ал адабиятты сүйүп, мектепте окуп жүргөндө эркин темада дилбаян жазганды жакшы көргөн. Бирок анын балалыгы оор күндөргө туш болгон. Башынан чоң кыйынчылыктарды откорсо да, кийин дүйнөгө атагы чыккан гений жазуучу болду.

Ч. Айтматов «Газетчи Дзюйодон» (1952-ж.) башталган чыгармачылык жолунда «Жамийла», «Бетме-бет», «Делбирим», «Гүлсарат», «Ак кеме», «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Кассандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» жана башка чыгармалары менен кыргыз адабиятын дүйнө элине таанытты. Залкар жазуучу дүйнөлүк адабияттагы Шекспир, Байрон, Гёте, Бальзак, Хемингуэй, Толстой сыяктуу корифейлеринин даражасына жеткен.

Жазуучунун жараткан каармандары бүгүнкү күндө биз үчүн үлгү болорлук асыл мурастар. Алар чындыктан жаралган кайталангыс каармандар.

● чыгармачылык жолу –
эң сонун үлгү –

дүйнөгө атагы чыгуу –
корифейлер –

адабий дүйнөсүн байытуу –
баалуу керемет –
башынан чоң кыйышчылыктарды өткөрүү –

даражага жетүү –
асыл мурастар –

2. Тексттин мазмуну боюнча көп чекиттин ордун толуктап жазгыла.

1. Ч. Айтматов кантип кыргыз элин дүйнө жүзүнө ...? 2. Анын чон атасы кандай өнөргө ээ ...? 3. Чон энеси кантип анын жаң дүйнөсүн ...? 4. Ч. Айтматовдун балалыгы кандай ...? 5. Анын чыгармачылыгы эмнеден ...? 6. Ал кандай чыгармаларды ...? 7. Анын чыгармаларындагы кайсы каармандарды атап ...? 8. Залкар жазуучу кимдердин даражасына ...? 9. Кайсы каармандарды үлгү ...?

126. Төмөнкү жай сүйлөмдөрдү суроолуу сүйлөмдөргө айландыргыла.

1. Ч. Айтматов – кыргыз адабиятынын көрүнүктүү жана атактуу өкүлү. 2. Улуу жазуучу бүткүл дүйнөгө белгилүү. 3. Ал «Жамийла», «Ак кеме», «Эрте жаздагы турналар», «Дениз бойлой жорткон Ала-Добөт» аттуу повесттерин жараткан. 4. Биз анын чыгармаларындагы оң каармандарды үлгү кылабыз. 5. Ч. Айтматовдун жараткан чыгармалары биз үчүн көөнөрбөс мурас.

127. Жогорку текст боюнча түзүлгөн суроолорго жооп берүү аркылуу бири-биринер менен маектешкиле жана суроолуу сүйлөм менен жай сүйлөмдүн байланышын далилдегиле.

- 1. Текст боюнча жаңы сөздөрдү жаттоо жана сүйлөөдө пайдалана билүү.
- 2. «Менин сүйүктүү жазуучум» аттуу темада текст түзүп келүү.

§ 38. Суроолуу сүйлөм боюнча машыгуу, көнүгүү иштери – Упражнения для приобретения навыков по составлению вопросительных предложений

128. Төмөнкү жай сүйлөмдөрдү суроолуу сүйлөмдөргө айландыргыла.

1. Леонардо да Винчинин атактуу сүрөтү – «Мона Лиза». 2. Мамыры гүлү Кыргызстандын бийик аска-тоолорунда өсөт. 3. Улуу Манас атабыздын бүткүл өмүрү эли-жерин коргоо менен өткөн. 4. Англис жазуучусу Редьярд Киплинг «Маугли» жомогун жазган. 5. Италиянын Милан шаарында «Ла Скала» аттуу атактуу опера театры бар. 6. Географтар Дүйнөлүк океанды төрткө бөлүшкөн.

129. Төмөнкү суроолорго жооп берүү менен «Менин досум» аттуу текст түзгүлө.

1. Сенин досун барбы? 2. Анын аты ким? 3. Ал канчанчы класста окуйт? 4. Досун жакшы окуйбу? 5. Артыкча ал эмнеге

шыктуу? 6. Сенин досун спорттун кайсы түрү менен машыгат? 7. Ал музыкалык аспапта ойнор алабы? 8. Бош убактыңарды досун экөөн кандай өткөрсүнөр? 9. Китепканага, театрға бирге барасыңарбы? 10. Досун кыргыз тилинде жакшы сүйлөй алабы? 11. Анын компьютердик сабаттуулугу кандай? 12. Досун чет тилдерине да кызыгабы? 13. Ата-энесине кандай жардам берет? 14. Ал келечекте кайсы кесипке ээ болгусу келет? 15. Сен досунду сыйлайсыңбы?

130. Көп чекиттин ордуна тиешелүү суроолуу сөздөрдү коюп жазгыла: канча? ким? эмне? кандай? канчанчы? кимдер? каерде?

- 1. ... Интернет аркылуу байланышат?
- 2. Жээренче чечен ... кылымда жапагаң?
- 3. Конго Республикасы ... жайгашкан?
- 4. ... кыргыздын улуттук оюндары жөнүндө айтып берет?
- 5. Ысык-Көлдүн эң терең жери ... метр?
- 6. Кедр- ... дарак?
- 7. ... Күндү жылына бир айланып чыгат?

131. -бы, -чы мүчөлөрү жана беле, го бөлүкчөлөрү аркылуу түзүлгөн суроолуу сүйлөмдөрдү которуп түшүндүргүлө.

- 1. Сиздер бүгүн жолго чыгасыңдарбы? –
- 2. Наргиза сени менен бирге келет беле? –
- 3. Китеп өзүңдүн колуңда го? –
- 4. Студент бул сыноодон отпөй калсачы? –

132. Досун менен маектеш (диалог түзүп келүү).

§ 39. Көнүгүүлөр – Упражнения

132. Төмөнкү текстти тынып белгилерине карай коркем окугула да, суроолуу сүйлөмдөрдү далилдегиле.

– Кана, эми эмне кылабыз? – деди Орган ал ортодо берки чоңдорго кайрылып,

– Сүзбүзбү?

Бир топко тунжурап отурушту. Ар кимиси айлана-тегеректин каранат.

– Сүзгөндө кайда барабыз? – деп Эмраин оор күрсүндү.

– Кайда барабыз дегениң эмне? – деди, Мылгун капыстан.

– Сүзө беребиз, тынч отуруп өлгөнчө сүзүп жүрүп өлгөнүбүз жакшы!

– Сүзгөндө эмне, сүзбөгөндө эмне? – деди Эмраин.

– Бу туманда дайышсыз сүзө бергенден не кажет.

– Тумандан коркобузбу? – деп Мылгун ого бетер опурулду. – Сүзө беребиз дейм!

– Түшүндүңбү, Эмрайин чоң сакал, сүзө беребиз дейм! Түшүндүңбү?

Кирискинин үрөйү учту.

Ч. Айтматов. «Деңиз бойлой жорткон Ала-Добот»

133. Төмөндө берилген создөрдү пайдаланып, суроолорго жооп бергиле.

1. Эмненин көпчүлүк бөлүгү азот менен кычкылтектен турат?
2. Шамал эмнени тазартып турат?
3. Эмне бизди курчап турган бардык нерселерди кысып турат?
4. Биздин жер планетабыз кандай аба катмары менен курчалган?
5. Кандай илим аба ырайын изилдейт?

П а й д а л а н ы л у ч у с о з д ө р: *аба, жаман абаны, метеорология, тунук, абанын.*

134. Диалогду интонация менен окуп, суроолуу сүйлөмдөргө көңүл бургула. Ушул үлгүдө силер да маектешкиле.

ТААНЫШУУ

– Саламатсызбы, бийкеч?	– Здравствуйте, девушка?
– Саламатчылык!	– Здравствуйте!
– Сиз менен таанышууга мүмкүнбү?	– Позвольте с Вами познакомиться?
– Албетте, каршы эмесмин.	– Конечно, я не возражаю.
– Атыңыз ким?	– Как Вас зовут?
– Гүлнар	– Гульнар.
– Меники – Таалай.	– А меня – Таалай.
– Абдан жакшы.	– Очень приятно.

135. Төмөнкү жай сүйлөмдөргө суроо бергиле.

Колибри – дүйнөдөгү эң кичинекей жана кооз чымчык. Анын салмагы бир жарым, эки грамм болот. Колибринин эң чоңу чабалекейдей бар. Аларды алп колибри деп аташат. Бул чымчыктардын өңү-түсү жарыктын тийишине жараша кубулуп көрүнөт. Колибри Борбордук жана Түштүк Америкада жашайт. Эл аралык уюмдар аны сактайт жана коргойт.

136. Суроолорго жооп берүү менен чакан текст түзгүлө.

1. Сен мектепти аяктагандан кийин кайсы окуу жайына тапшырасың?

2. Кандай кесип ээси болгун келет? Ата-энен кайсы кесипте эмгектенишет?

3. Алардын жолун улантууну каалайсыңбы?

4. Келечекте өзүңдүн Ата Мекениңе кандай салым кошкун келет?

5. Ал эми сенин досуңа кандай кесип жагат?

6. Досун бизнесмен боло алабы?

☐ «Менин сүйгөн кесибим» – деген темада текст түзүп келгиле.

§ 40. Буйрук сүйлөм, анын интонациясы – Побудительное предложение и его интонация

137. Төмөнкү буйрук иретиндеги макалдарды чечмелегиле.

1. Улук болсоң, кичик бол.	– Если ты начальник, будь скромным.
2. Угар жерде сөз айт, сиңер жерге суу төк.	– Говори там, где слушают, воду лей там, где впитывается.
3. Өзүңдү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло.	– Если себя ты считаешь храбрецом, то другого считай львом.
4. Абийирди жашыңдан сакта.	– Береги честь смолоду.
5. Эр болсоң көк бол, айткан сөзгө бек бол.	– Если ты молодец, будь настойчив, в слове будь тверд.

- ?
- Даражасы бийик адамга кандай кеңеш айтсак болот?
 - Сөз кимге айтылып, суу кайда төгүлөт?
 - Өзүн эр көрсө, өзгөнү кандай көрүш керек?
 - Жашыңдан эмнени сакташың керек?
 - Эр азамат кандай болуш керек?

138. Буйрук иретинде айтылган төмөнкү сүйлөмдөрдү окугула.

– Азамат, китеп оку!	– Азамат, читай книгу!
– Салтанат, кат жаз!	– Салтанат, (на) пиши письмо!
– Айдай, сүт ич!	– Айдай, пей молоко!
– Кызым, алма ал!	– Доченька, бери (возьми) яблоко!
– Саламатта болуңуз!	– Будь здоровы!
– Кош болуңуз!	– До свидания!

- Ден соолугуңуз кандай?
- Ден соолугум жакшы.
- Иштериңиз кандай?
- Жаман эмес.
- Ата-энеңиз кандай?
- Бардыгы аман-эсен.
- Кош болуңуз!
- Жакшы калыңыз!

Как ваше здоровье?
 Мое здоровье хорошее.
 Как ваши дела?
 Неплохо.
 Как ваши родители?
 Все здоровы.
 До свидания!
 Счастливо вам оставаться!

§ 42. Көнүгүү, машыгуу иштери – Упражнения для приобретения навыков

146. Төмөнкү текстти окуп, буйрук иретинде айтылган сүйлөмдөрдү тапкыла.

Женишбек чуркап кирет да, жашынып калат.

Сапай менен Борбук анын артынан киришет. Женишбекти издешет.

Б о р б у к: – Сапай!.. Сапай! Быякта экен, кармадым. Бери кел... Келе шапкемди!

С а п а й: – Ай, барбаганың аз келгенсип, шапкесин эмне ала качасың, ыя? Бер азыр!

Б о р б у к: – Келе дейм шапкемди!

Ж е н и ш б е к: – Ме!.. Кеткиле!.. Кеткиле дейм короомдон!..

Болбосо, бирди көрүп каласынар!

Б о р б у к: – Эр болсон тийип көрчү!

Ж е н и ш б е к: – Коркот дейсинби? Коркот дейсинби?! Мына!..

(Борбук эвоо кармаша кетет).

С а п а й: – Борбук... Борбук... (Борбук жыгылып калат).

Б о р б у к (жардамга чакырып). – Сапай!.. Сапай!..

Ж е н и ш б е к: (Сапайга) – Жакындаба!.. Тур дейм ары!

С а п а й: – Айт азыр ачыгыңды, барасыңбы?!

Б о р б у к: – Барасыңбы, жокпу?

Ж е н и ш б е к: – Барбай эле койдум!

«Атанын тагдыры», Б. Жакиев

147. Төмөнкү сөз айкаштарынан буйрук сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Улуттук баш кийимдерин баалоо. 2. Сүрөттөр боюнча ангемелешүү. 3. Ата-энени сыйлоо. 4. Накыл кептердин маанисин түшүнүү. 5. Оюнарды баяндап берүү. 6. Эмгекчилдикке тарбиялоо. 7. Жагымдуу жагдай түзүү. 8. Ата Мекенине кызмат кылуу. 9. Экиден маектешүү. 10. Ата салтын улантуу.

Ү л г ү: Улуттук баш кийимдерин баалоо – Улуттук баш кийимдерин баалагыла!

148. Төмөнкү буйрук сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. Текстти окугула жана анын маанисин түшүнгүлө. 2. Учкул сөздөрдү жаттагыла. 3. Себепсиз сабактан калбагыла. 4. Грамматикалык эрежени жаттагыла. 5. Ден соолугуңарды спорт менен чындагыла. 6. Берилген сүрөт боюнча ангемелешкиле. 7. Сезимтал, боорукер болгула. 8. Ата-эненин тилин алып, элпек болгула.

149. Төмөнкү жай сүйлөмдөрдөн буйрук сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Улууларды ар дайым сыйлайбыз. 2. Ата наркын өчүрбөйбүз. 3. Асыл-ой, насааттарды баалайбыз. 4. Адептүү, өнөрлүү, билимдүү болобуз. 5. Көркөм адабий чыгармаларды кош окуйбуз. 6. Корүнүктүү инсандардан үлгү алабыз. 7. Ата-эненин эмгегин астейбиз.

Ү л г ү: Улууларды ар дайым сыйлайбыз. Улууларды ар дайым сыйлагыла.

150. Төмөнкү илептүү сүйлөмдөрдөн буйрук сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Ата-энелерге урмат жана сый! 2. Уул-кыздар ыймандуу болсун! 3. Ысык-Көлдү коргойбуз! 4. Тынчтыкты бекем сактайбыз! 5. Ыйык Ала-Тоону данктайбыз!

Ү л г ү: Ата-энелерге урмат жана сый! – Ата-энелерди урматтагыла жана сыйлагыла.

□ Буйрук сүйлөмдөрдү катыштырып диалог түзүп келгиле.

§ 43. Илептүү сүйлөм, анын интонациясы – Восклицательное предложение и его интонация

Илептүү сүйлөмдөр кандайдыр бир окуялар, көрүнүштөр, түшүнүктөр жөнүндө адамдын күчтүү сезиминен, эмоциясынан чыккан абалды билдирүү максатында айтылат.

Айтылыш максатына карай жөнөкөй сүйлөм: жай илептүү, суроолуу илептүү, буйрук илептүү боло алат.

В восклицательных предложениях сообщается о каком-либо событии, явлении, понятии, которые по цели высказывания выражают сильное чувство, эмоции человека.

По цели высказывания восклицательным может быть каждое простое предложение: повествовательные восклиц-

Мындай учурда алар өзгөчө интонация, күчтүү сезим менен айтылат. Сүйлөмдүн аягына илеп белгиси (!) коюлат.

цательные, побудительные восклицательные. Произносятся они при этом с особой интонацией восклицания: в конце предложения ставится восклицательный знак (!).

М и с а л ы: *Жашасын, бактылуу балалык!*

151. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, интонацияга көңүлүңө бургула.

1. Туулган күнүң менен! 2. Дүйнөдө тынчтык болсун! 3. Нооруз майрамыңыз менен! 4. Жаңы жыл ырыс-ынтымак алып келсин! 5. Ишиниз ийгиликтүү болсун! 6. Ата-эзелерге урмат жана сый! 7. Жашасын элдердин бекем достугу! 8. Ар дайым Күн болсун! 9. Ден соолугуңуз чын болсун!

152. Төмөнкү текстти көркөм окуп, илептүү сүйлөмдөрдү тапкыла.

БААРЫНАН ЭМНЕ СУЛУУ?

Ойлончу, дүйнөдө баарынан эмне сулуу? Менимче, баарынан кең дүйнөгө нурун тегиз чачкан күн сулуу! Анан да, күн нуруна нурданган гүл сулуу! Жүзү гүлгө окшоп жадыраган бактылуу бөбөк сулуу! Анан да, жаш бөбөктү эмизип отурган бактылуу эне сулуу!

- күн нуру – солнечные лучи жадыраган – жизнерадостный
кең дүйнө – широкий мир бактылуу бөбөк – счастливый ребёнок
нурданган – лучезарный

153. Насаат сөздөрдү көркөм окуп, которгула жана жатка билгиле.

Билим алсаң урмат-сый алып келет,
Билим сага – акыл-ой, кубат берет!

Билим деңиз – түбү да, чеги да жок,
Канча сузсан азайбайт, толо берет!

Канча билсең, ошончо үйрөн, оку,
Билимдүү тилегине дайым жетет.

Билимине мактанган билимсиздер,
Билгеним аз дегендер – көпкө жетет!

Билимдүү түйшүктөнүп ойлоп жүрөт,
Билимсиз – ой жүгүртпөй ойноп-күлөт.

Ж. Баласагын, «Кут билим»

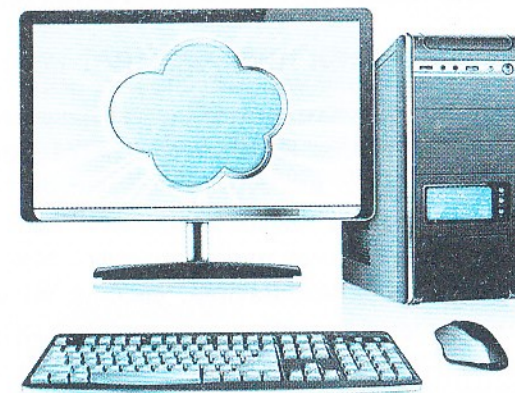
- урмат-сый – уважение, почёт
кубат – сила, мощь, энергия
кыл-ой – разум, ум
түйшүктөнүп ойлоп жүрөт – занят своими мыслями
билимдүү тилегине дайым жетет – образованный всегда достигает своей цели
- ? Билим адамга эмне берет?
Билимдин чеги барбы, ал азаябы?
Билимдүү ойлогон максатына жете алабы?
Билимсиз адам кандай болот?
- Жогоруда берилген насаат сөздөрдү жаттап келгиле.

§ 44. Көңүгүү, машыгуу иштери – Упражнения для приобретения навыков

154. Текстти окугула.

КОМПЬЮТЕР

Бүгүнкү күндө илим менен техниканы компьютерсиз элестетүү кыйын. Компьютер окуу жайларда, мектептерде, медицинада, космосто, телекорреспонденцияда, ал тургай үй тиричилигинде да кеңири колдонулууда. Мектеп окуучулары менен студенттер эл аралык «Интернет» маалымат системасынан пайдаланып, билимдерин тереңдетешет. Дүйнө элдери «Интернет» аркылуу бири-бири менен байланышат. Компьютер басма ишинде да кеңири пайдаланылат. Газета, журнал, китептер жана башка илимий, көркөм чыгармалар да компьютерде терилип, калышка

салынат. Электрондук китепканадан каалаган чыгармаларды окуп, кинофильм көрүп, музыка, обондуу ырларды укса да болот. Мындай эсептешкендик менен дүйнөлүк билим мейкиндигине аралашабыз.

- Эл аралык «Интернет» компьютердик маалымат системасы – международная компьютерная информационная система Интернет
- компьютердик сабаттуулук – компьютерная грамотность
- дүйнөлүк билим мейкиндиги – мировое научное пространство

- ? 1. Компьютер кайда кенири колдонулууда?
- 2. Мектеп окуучулары менен студенттер билимдерин кантип тереңдетипшет?
- 3. Басма ишинде компьютер кандай милдет аткарат?
- 4. Дүйнө элдери бири-бири менен кантип байланышат?

155. Томонку сөздөрдү байланыштырып илептүү сүйлөмдөрдү түзгүлө.

- 1) билгиле, пайдалана, компьютерди;
- 2) кандай сонун, интернет, саякатка, аркылуу, чыгуу;
- 3) кылым, компьютердик, жашасын;
- 4) байланышууну, үйрөнгүлө, аркылуу, интернет;
- 5) жетишкендигине, сыймыктанабыз, илим менен техниканын, бүгүнкү;

156. Текстти окуп, өз оюнары айтып бергиле.

МЕН ПРОГРАММИСТ БОЛГУМ КЕЛЕТ

Мен компьютерге абдан кызыгамын. Бул мен үчүн өзүнчө бир жаңы дүйнө! Компьютер адамга караганда миллион эсе тез эсептөө жүргүзө ала турган электрондук түзүлүш. Ал киргизилген маалыматтарды кабыл алып, аны пайдалануу үчүн түшүнүктүү кылып кайрадан иштеп чыгат. Менин эң жакшы көргөн сабактарым – математика, физика жана информатика. Үйүмдө компьютерим бар. Мен компьютерде көп иштеймин. Анда дилбаян жазуу ыңгайлуу, анткени оюн өзгөргөн сайын текстти оңдой берүү жеңил. Ошондой эле үй тапшырмаларды, конспект жана рефераттарды да компьютерде аткарамын. Интернет аркылуу саякатка чыгамын. Мени кызыктырган ар кандай маалыматтарды аламын. Керектүү тарыхый фактыларды тактаймын. Каалаган музыка, обондуу ырларды да угамын.

Бүгүнкү күндө биз информациялык жаңылануу доордо жашап жатабыз. Ошондуктан билим алууда программисттик кесиптин көп мүмкүнчүлүктөрү бар деп ойлоймун. Мектепти аяктагандан кийин жогорку окуу жайына ташшырып, компьютердик сабаттуулугумду тереңдетемин.

- 1. Тексттеги негизги ойлорго таянып, айрым түшүнүктөр жөнүндө күчтүү сезим менен айтылган сүйлөмдөрдү түзгүлө.
- 2. Тексттин мазмунун айтып бергиле.

§ 45. Текст менен иштөө – Работа над текстом

157. Текстти көчүрүп жазып, сүйлөмдөрдүн аягына тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

ЭРТЕ КЕЛГЕН ТУРНАЛАР

Чабдар ордунда калыптыр... Султанмурат үйдөн жүгүрүп чыгып, Чабдарга ыргып минди да, балдарга кыйкырды:

– Анатай, айылга чап... Кармалбай тез жет... Элди чакыр... Мен ууруларды кууп жетип, алаксыта кармап турам... Тезирээк жете кор... Эркинбек, сен ушуерде бол, эч жакка кетпе... Уктуңбу... Анатай, айылга чап... Мен кеттим... жана дүбүрт кеткен тарапка Чабдардын оозун коё берди...

– Алга, Чабдарым, алга, жан бирге жаныбарым... Кууп жет ууруларды... Мен жыгылбайм, мен өлбөйм, менден коркпо, өзүңо кубат берсин... – Чурка, жаныбарым... Ылдамыраак, ылдамыраак, Чабдар... Ушунча алыстап кетиштиби... Каерге жетишти экен... Алгала, Чабдарым, алгала... Эки көзүң экөөбүзгө шам болсун, жаныбарым...

Ч. Айтматов

- ? 1) Эмне үчүн Султанмурат Чабдарга ыргып минди?
- 2) Ал балдарга кандай буйрук берди?
- 3) Султанмурат Чабдарын кантип сүрөдү?

- 1. Тексттен жай, суроолуу, илептүү жана буйрук сүйлөмдөрдү таап, алардын маанисин айтып бергиле.
- 2. Султанмураттын эрдиги жөнүндө маек түзүп келгиле.

§ 46. Сүйлөмдүн түрлөрү боюнча алган билимдерин жөнгө салуу –
Систематизация знаний по видам предложений

158. Ырды көркөм окуп, жаттагыла.

ЭНЕ-САЙ

Эне-Сай, сендей жайкын өзөн барбы?
Эне-Сай, сендей жаркын мекен барбы?
Эне-Сай, сендей кыйын азап барбы?
Эне-Сай, сендей ыйык азат барбы?

Эне-Сай, сендей жайкын өзөн болбос!
Эне-Сай, сендей жаркын мекен болбос!
Эне-Сай, сендей кыйын азап болбос!
Эне-Сай, сендей ыйык азат болбос!

Ч. Айтматов

● **жайкын** – спокойно, тихо, мирно
озон – горная долина с речкой
жаркын – светлый, лучезарный
азат – свобода

азап – мука, мучение
ыйык – священный, приносящий счастье

159. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып, илептүү, буйрук сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Тартиптүү болуу. Жакшы окуу. Кыргыз тилин үйрөнүү. Улууларды урматтоо. Компьютер үйрөнүү. Келечекке ишенүү. Мекенди коргоо.

160. Сүйлөмдөрдү кыргызчага которуп, кандай сүйлөмдөр экендигин түшүндүргүлө.

1. Ребята, не опоздывайте на уроки. 2. Уважаемые учителя, после уроков зайдите в компьютерный кабинет. 3. Фермеры, хорошо подготовьтесь к весне. 4. С днём учителя! 5. С новым годом! 6. Как прекрасно на Ыссык-Куле! 7. Да здравствует мир!

161. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла.

1. ... илгери болсун! 2. Силердин бизге жиберген ... ыракмат!
3. Биз ... үчүн күрөшөбүз! 4. Кыргызстанда ар дайым ... болсун!
5. Ар дайым ... болсун! 6. Өркүндөп өссүн ...!

П а й д а л а н ы л у у ч у с ө з д ө р : *тынчтык, күн, куттуктооңорго, Мекеним, иш, бейкут жашоо.*

162. Текстти тыныш белгилерине карай көркөм окугула. Кайсы чыгармадан алынган жана анын автору ким экендигин тапкыла.

Турналар бийик учуп баратышат. Бирок асман андан бийик. Султанмурат чалкалап карап туруп кыйкырды.

– Жаша-аа! Турналар!

Түшкө кирбес укмуш көргөнсүң, үчөө тең кыйкырды:

– Турналар! Турналар! Турналар!

Турналардын эрте келгени жаз менен жайга жакшы жышаан деген карыялардын сөзүн эстеди Султанмурат.

– Эрте келген турналар жакшы жышаан! – деп кыйкырды ал Анаатайга. – Түшүм болот! Түшүм мол болот.

– Эмне, эмне? – деп Анаатай жакшы укпай жатты.

– Түшү-үм! Түшүм мол болот!

Анаатай артына толгонуп, Эркинбекке кыйкырды:

– Түшүм мол болот! Түшүм! Эркинбек жооп кайтарды:

– Уктум, укту-ум! Түшүм мол болот!

□ Жогорку тексттен сүйлөмдүн түрлөрүн таап, аларды эрежелерге таянып далилдегиле.

§ 47. Чейрек боюнча кайталоо –
Повторение пройденного за четверть

▶ Э с к е т ү ш ү р г ү л ө : – В с п о м н и т е :

1. Жай сүйлөм деген эмне?
2. Суроолуу сүйлөм деген эмне?
3. Илептүү сүйлөм деген эмне?
4. Буйрук сүйлөм деген эмне?

163. Текстти окугула.

БИЗГЕ ТЫНЧТЫК КЕРЕК

Тынчтык адам баласына бейкут жашоону тартуулайт. Тынчтык болсо көк асман ачык болот. Күн жаркырап тийип турат. Кызыл-тавыл гүлдөр гүлдойт. Түркүн куштар сайрайт. Балдар-кыздардын көңүлдөрү куунак. Алар мектепке барышат. Жакшы билим алууга умтулушат. Кичинекей бөбөктөр бала бакчага барышат. Алар ойношот, сүрөт тартышат жана ырдашат. Ата-эnelер да талыкпай

эмгектенишет. Жаштар өндүрүштө, илим-билим жана маданий чөйрөлөрдө кыймылдаткыч күч болушат. Бош убактыларында ден соолугуна кам көрүшөт. Саякатка чыгышат, алыскы өлкөлөргө барышат. Эс алуу жайларында болушат.

Дүйнө жүзүндөгү бардык адамдарга тынчтык керек. Адамзат бүткүл дүйнөдө тынчтыкты сактоо үчүн күрөшөт. Ар дайым Күн болсун! Жер үстүндө бактылуу балалык өкүм сүрсүн!

● **тынчтык** – мир
бейкут жашоо – жить спокойно
кок асман – голубое небо
көңүлдөрү куунак – хорошее настроение
билим алууга умтулушат – стремиться к знаниям
талыкпай эмгектенишет – трудиться неустанно
адамзат – человечество
илим-билим, маданий чөйрөлөрдө – в области науки, знания и культуры

бош убактыларында – в свободное время
ден соолукка кам көрүү – заботиться о здоровье
саякатка чыгуу – путешествовать
бүткүл дүйнөдө тынчтыкты сактоо – сохранить мир во всем мире
кыймылдаткыч күч – движущая сила

164. Сөздүктү пайдаланып, сүйлөмдөрдү толуктагыла.

1. Адамзатка ... керек. 2. Адамдар каалашат. 3. Жаштар илим-билим жана маданий чөйрөлөрдө болушат. 4. Бейкутчулукта биз кам көрөбүз. 5. окуучулар мектепке барышат. 6. Алар эс алышат. 7. Бардыгыбыз бүткүл дүйнөдө үчүн күрөшөбүз. 8. Ар кандай кесиптеги адамдар 9. жана жаштар алдыга умтулушат. 10. Бейкут жашоодо адамдар көрүнүктүү жерлерге 11. ... Бактылуу балалык үчүн камкордук көрүүдө.

165. Тексттин мазмуну боюнча түзүлгөн суроолорго жооп бергиле жана сүйлөмдүн түрлөрүнө карай аныктагыла.

1. Тынчтыкта жашоо кандай болот?
2. Балдар жана кичине бөбөктөр кайда барышат?
3. Алар эмнеге умтулушат?
4. Ата-энелер кандай эмгектенишет?
5. Бардык жерлерде жаштар кандай күч болушат?
6. Адамдар эмне үчүн күрөшөт?

166. Сүйлөмдөрдүн түрлөрүнө карай тыныш белгилерин койгула.

1. Жаштар, терең билим алууга умтулгула... 2. Кичинекей бөбөктөр тынчтыкта бала-бакчага барышат... 3. Ар дайым күн болсун... 4. Бейкутчулукта балдардын, кыздардын көңүлдөрү куунак... 5. Кыргызстанда тынчтык бекем сакталсын... 6. Адамзат тынчтыкты коргой алабы... 7. Адамдар талыкпай эмгектенишет... 8. Бейкут жашоодо биз ден соолугубуз үчүн кам көрөбүз... 9. Ата Мекениерди коргогула... 10. Бош убактыларында адамдар кайда барышат... 11. Бактылуу балалык өкүм сүрсүн...

167. Тексттен алынган төмөнкү сөздөрдүн синонимдерин тапкыла.

тынчтык –	эмгектенишет –
адам баласы –	сактоо –
куунак –	чөйрө –
билим алуу –	Ата Мекен –
бөбөктөр –	умтулуу –

- 1. Жогорку сөздөр менен жай, суроолуу, илептүү жана буйрук сүйлөмдөрдү түзгүлө.
2. «Бизге тынчтык керек» аттуу тексттин мазмунун айтып бергиле.

III ЧЕЙРЕК

§ 48. Сүйлөмдүн түрлөрү (жай, суроолуу, илептүү) боюнча көнүгүүлөр – Упражнения по видам предложений (повествовательные, вопросительные, восклицательные)

168. Текстти көркөм окуп, тыныш белгилерине көңүл бургула.

АК КЕМЕ

Өзүнүн тосмосунда эле балык болуп заматта кубулуп кетсе. Таптакыр эле суу асты менен жүрө бермек эмес, маал-маалы менен суудан башын чыгарып, эки жагын каранып, кызыл жардын түбүнөн өтмөк, шаркыратма жерлерден чулп ыргыч, суу түбүнө сүнгүп, кайра ак кобүктүү шарга калкып чыгып, тоо-токойду сызып өтмөк. «Кайыр кош, Танке-Ташым!», «Кайыр кош, Бөрү-Ташым!» – деп корумдары менен коштошуп өтмөк. Короо жайдын тушуна келгенде суудан ыргып чыгып, куйругун чапкылап кыйкырмак: «Кош, таята жакында кайра келем!» Таята, таенеси да, Бекей таежеси да,

кызын көтөргөн Гүлжамал да оозун ачып, жээкте турмак. Башы бала, денеси балык, мындай шумдукту ким көрүптүр? Анда балык куйругун сууга шарп уруп: «Кошкула, мен Ысык-Көлгө сүзүп кеттим, Ак кемеге барам, анда матрос атам бар!» – деп кыйкырмак.

Ч. Айтматов

● тосмо – водное заграждение
кубулуп – превратиться
маал-маалы менен – времена-ми; время от времени
жар – обрыв, крутой берег
шаркыратма – водопад
ак кобүктүү шарга – в белое пенистое течение

куйругун чапкылап – ударяя хвостом
денеси – его туловище
шумдуктуу – невероятное
сүзүп кеттим – я поплыл
кыйкырмак – закричал бы

- ? 1. Эмне үчүн бала балык болуп сүзүп кеткиси келди?
2. Бала кыялын кандай элестеттиңер?
3. Өзүнүн корумдары менен кантип коштошмок?
4. Бала балык болуп, суудан ыргып чыгып, таятасына эмне деп кыйкырмак?

169. Сүйлөмдөрдүн аягына тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

1. Мен кантип балык болуп кубулуп кетсем... 2. Кошкула, мен Ак кемеге сүзүп барам, анда матрос атам бар... 3. Баланын таята, таенеси таң калып, жээкте карап турмак... 4. «Кайыр кош, Тоо-Ташым...», – деп бала коштошмок... 5. Бирок, эч качан балык болуп сүзө албасынды билдиң бекен...

170. Көп чекиттин ордуна сөздүктөгү сөздөрдү пайдаланып, маанисине карай туура жазгыла.

1. Мен өзүмдүн ... балык болуп заматта ... кетем. 2. Бала балык болуп, ... суудан көрүнүп турмак. 3. Ал ... түбүнөн сүзүп өтмөк. 4. Бала ... жерлерден ыргып чыгып, ... кыйкырмак. 5. Башы бала, денеси балык, мындай ... ким көрүптүр? 6. «Кошкула, мен Ысык-Көлгө!»

□ Тексттин мазмуну боюнча маек түзүп келгиле.

§ 49. Көнүгүүлөр – Упражнения

171. Көркөм окуп, сүйлөмдөрдүн түрлөрүн тексттин тутумунда талдагыла.

А к ы л б е к: – Болотбек, кулунум... Мени сагындыңбы?... Мен да сени сагындым... куса болдум, кулунум... Болотбек, качан келип комузунду колуңа аласың? Ушинтип эле илинип тура береби? Келсенчи, келип ырдап берсенчи... Ырынды сагындым, күүндү сагындым! Кыял-жоругунду сагындым!

Б о л о т б е к: – Урушка кеткен жеке эле мен белем, ата?! Мага

окпогондордун далайы кетпеди беле. Кана, алардын канчасы кайра айлына кайтып барды? Сен өндөнүп уулун күткөн аталар аз эмес го...

А к ы л б е к: – Болотбек! Болотбек!.. Баары бир сен келесин! Келүүгө тийишсин! Күтөм сени! Мен өлбөй сени күтүп жүрө беремин!

В. Жакиев, «Атанын тагдыры»

- ? 1. Уулун күткөн Акылбек атанын ички сезимин сүрөттөп бергиле.
2. Болотбектин кайраттуулугун сүрөттөгүлө.

172. Сүйлөмдөрдүн аягына тыныш белгилерин койгула.

1. Акылбек ата урушка кеткен уулун абдан сагынды... 2. Уулум, качан келип комузунду колуңа аласың... 3. Уулум, кыял-жоругунду сагындым... 4. Аталар чыдамсыздык менен уулдарын күтүүдө... 5. Урушка кеткен жеке эле мен белем, ата... 6. Алардын канчасы кайра айлына кайтып барды... 7. Мен сени өлбөй күтүп жүрө беремин... 8. Уулум, баары бир сен аман-эсен кайтып келесин...

173. Суроолорго жооп бергиле жана сүйлөмдөрдү аныктагыла.

1. Акылбек ата кимди абдан сагынды?
2. Акылбек атанын уулу Болотбек кайда эле?
3. Урушка жеке эле Акылбек атанын уулу кеткенби?
4. Акылбек ата уулунун уруштан аман-эсен кайтып келээринен ишенеби?

174. Тынчтык жана жеңиш жөнүндө ураан жазгыла.

175. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдерин таап, жай сүйлөм түзгүлө.

1. Уруш – 2. кыял-жорук – 3. күтүү – 4. уулу –

☐ Сүйлөмдөрдүн түрлөрүнө карай диалог түзүп келгиле.

§ 50. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү – Главные и второстепенные члены предложения

Сүйлөм мүчөлөрү өз ара баш жана айкындооч мүчөлөрдөн турат.

Баш мүчөлөр сүйлөмдүн негизин түзүп, башка сүйлөм мүчөлөрүнө көз каранды болбойт.

Члены предложения делятся на главные и второстепенные.

Главные члены составляют грамматическую основу предложения и не зависят от других членов предложения.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү ээ менен баяндоочтон турат.

Главные члены предложения – подлежащее и сказуемое.

М и с а л ы: *Р. Киплинг «Маугли» жомогун жазган.*

Айкындооч мүчөлөр баш мүчөлөрдү аныктап, тактап, толуктап турат. Алар толуктооч, аныктооч, бышыктооч болуп ажыратылат.

Второстепенные члены предложения служат для пояснения, уточнения, дополнения главных членов. Второстепенные члены предложения состоят из дополнения, определения, обстоятельства.

176. Текстти окуп, тааныш эмес сөздөрдү которуп, сөздүккө жазгыла.

МЕН ВРАЧ БОЛГУМ КЕЛЕТ

Бүгүнкү күндө ар кандай кызыктуу кесиптер көп. Алардын ичинен мага дарыгерлик кесип абдан жагат. Ал абдан керектүү кесип. Анткени дарыгер адамдын ден соолугу үчүн күрөшөт. Бул кесипке ээ болуш үчүн өтө көп окуу керек. Дарыгерлик кесип адам өмүрүн сактоодо чоң жоопкерчиликти талап кылат. Менин атам менен апам ооруканада иштешет. Атам хирург, апам педиатр. Бош күндөрүмдө атам иштеген бейтапканага келип турамын. Анын аткарган иштерине байкоо жүргүзөмүн. Атамдын негизги милдети – хирургиялык операция жасоо. Операциядан кийин аларды дарылайт. Оорулууларга жылуу мамиле жасап, алардын ден соолугуна өзгөчө камкордук көрөт. Ушундай дарылоодон соң, алар тез арада айыгып кетсе, атам өзүн өтө бактылуу сезет. Эгерде үй-бүлөдө бирөөбүз ооруп калсак, атам менен апам медициналык тез жардам көрсөтүшөт. Алар ар убакта биздин ден-соолугубузга жакшы камкордук көрүп турушат. Атам жана апам өз кесибин ардактап сүйүшөт. Алар адам өмүрүн сактап калуу аракетинде кызмат кылышат. Мен да келечекте атам менен апамдай врач болгум келет.

177. Тексттин мазмунундагы **ким? эмне?** деген суроолорго жооп берүүчү сөздөрдү өзүнчө катарга, **эмне кылат? эмне кылып жатат? эмне болот?** деген суроолорго жооп берүүчү сөздөрдү өзүнчө катарга жазгыла да, аларды сүйлөмдүн кандай мүчөлөрү экенин тексттин контекстинде далилдегиле.

Ү л г ү: 1. Ким? – *врач, ...*

2. Эмне? – *кесип, ...*

3. Эмне кылат? – күрөшөт, ...
4. Эмне кылышат? – ооруканада иштешет, ...
5. Эмне кыламын? – келип турамын, ...

178. Суроолорго жооп жазып, сүйлөм мүчөлөрүн аныктагыла.

1. Кандай кесиптерди билесинер?
2. Ата-эненер кайсы кесиптин ээси?
3. Атаңдын кесиби сени кызыктырабы?
4. Ал эми апаның кесибичи?
5. Кимдин атасы менен апасы врач болуп иштейт?
6. Адамдын ден соолугу, өмүрү үчүн ким күрөшөт?
7. Оорулууларга медициналык тез жардамды кимдер көрсөтөт?
8. Оорулуулар кандай мамилеге муктаж?

179. Төмөнкү медициналык терминдерди пайдаланып сүйлөм түзгүлө.

- 1) пациент – дарыгердин кабыл алуусуна ооруп келген адам;
- 2) рецепт – оорукчандын диагнозуна жараша жазылып берилген дары-дармектин тизмеси, дозасы жана ичүү убактысы;
- 3) диагноз – оорунун аталышы (мисалы, бронхит, гепатит ж. б.);
- 4) градусник – дененин температурасын өлчөгүчү;
- 5) операция – дененин ооруган жерин союу;
- 6) хирургия – операция жасоочу оорукана бөлүмү;
- 7) рентген – ички органдарды көрүүчү медициналык аппарат;
- 8) артериялык давление – кан басымы.

☐ «Мен врач болгум келет» аттуу тексттин негизинде мазмунун айтып бергиле.

§ 51. Сүйлөмдүн ээси – Главный член предложения – подлежащее

▶ Эске түшүргүлө: – Вспомните:

Ээ – сүйлөмдүн баш мүчөсү, мааниси жана грамматикалык жактан баяндооч менен байланышып турат.

Ээ атооч жөндөмөсүнүн ким? кимдер? эмне? эмнелер? деген суроолоруна жооп берет.

Подлежащее – главный член предложения, который по смыслу и грамматически связан со сказуемым.

Подлежащее отвечает на вопрос именительного падежа кто? что?

Мисалы: *В. А. Моцарт симфония, серенада жана ырларды жазган. Ким симфония, серенада жана ырларды жазган? – В. А. Моцарт.*

Самолёт учту.

Эмне учту? – Самолёт.

180. Текстти окуп, аягында берилген жаны сөздөрдү создүккө көчүрүп жазгыла. Сүйлөмдөрдүн ээсин ташкыла.

«МАНАС» ЭПОСУ

«Манас» – кыргыз элинин баатырдык эпосу. Эпосто Манас баатырдын биримдик, достук, ынтымак жана тынчтык үчүн жүргүзгөн күрөшү баяндалат. Анда кыргыз элинин каада-салты, үрп-адаты, тарыхы жана баатырдык турмушу кенири чагылдырылган. Улуу эпосубуз – эне тилибиздин алтын казынасы. Кыргыз тилинин сан жеткис сөз байлыгы да ушул дастанда. Эпос «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүнөн турат. Көлөмү боюнча ага төндөш дастан жок. «Манас» эпосу дүйнө элдеринин тилдерине

да которулган. «Манастын» көп варианттары жана айтуучулары бар. Алар манасчылар деп аталат. Эпосто Бакай ата, Кошой балбан, чебер уз Каныкей апа, чоролор: Алмамбет, Чубак, Сыргак жана башка каармандардын ак ниеттик, акылмандык, калыстык жана сарамжалдуулук сапаттары даназаланат. Эпосто Коңурбай, Жолой, Абыке, Көбөш сыяктуу терс каармандардын канкордугу, арамдыгы, чыккынчылыгы, эки жүздүүлүгү да берилет.

Кылымдар бою көз карандысыздык, эркиндик үчүн кыргыз элинин жүргүзгөн күрөштөрүн ушул дастандан окуп билебиз.

- биримдик – единство
- каада-салт – традиция
- үрп-адат – обычай
- дастан – героическое сказание
- теңдеш – равный
- ак ниет – честный, чистосердечный
- сарамжал – заботливый
- арам – нечистый
- эки жүздүү – двуличный
- көз карандысыз – независимый

- болүмдөр – части
- алтын казына – золотая сокровища
- сан жеткис сөз байлыгы – неисчисляемый словарный запас
- калыс – справедливый
- канкор – жестокий
- чыккынчы – предатель
- кылымдар бою – на протяжении веков
- эркиндик үчүн – за свободу

- 7 1) Кыргыз элинин баатырдык эпосу кандай аталат?
 2) Бул дастанда ким жөнүндө баяндалат?
 3) Улуу эпос кандай казына?
 4) Эпос канча болүмдөн турат?
 5) Эпос жөнүндө дагы кандай маалыматтарды билесинер?

181. Төмөнкү сөздөрдү байланыштырып сүйлөм түзүп, суроо берүү менен сүйлөмдүн ээсин тапкыла (жазуу түрүндө).

1. Кыргыз эли, сыймыктанат, менен, «Манас» эпосу. 2. Манас ата, каарман, эпостогу, эң башкы, болуп эсептелет. 3. Биздин окуучулар, анын, жети осуятын, мазмунунан алынган, билишет. 4. Улуу манасчылар, өздөштүргөн, өнөрүн, «Манас» айтуу, абдан жакшы. 5. «Манас» эпосуна, кызыгышат, бардыгы, өтө.

182. Сүйлөмдөрдү маанисине карата толуктап, сүйлөмдөрдүн ээсин суроо берүү аркылуу тапкыла.

1. ... бүткүл өмүрүн Ата Мекенин коргоого арнаган.
- а) баатыр
 - б) акылман
 - в) Манас ата
 - г) Жакып бай

2. Атактуу манасчы Ысык-Көл аймагындагы Ак-Өлөн айылында туулган.

- а) Сагымбай Орозбаков
- б) Уркаш Мамбеталиев
- в) Тыныбек Жапы уулу
- г) Саякбай Каралаев

3. Белгилүү сүрөтчү ... «Манас» эпосу боюнча графикалык сүрөттөрдү тарткан.

- а) Пикассо
- б) Т. Т. Герцен
- в) Г. Айтиев
- г) Л. А. Ильина

4. «Манас» эпосунда баатырдык, калыстык жана патриоттук сыяктуу баалуу ... даназаланат.

- а) мамилелер
- б) мурастар
- в) сапаттар
- г) мүнөздөр

5. Катагандын хан ... балбандыгы менен ай-ааламга атагы чыккан.

- а) Бакай ата
- б) Кошой
- в) Акбалта
- г) Алооке хан

□ 1. Сабакта отулгөн жаңы сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө да, алардын баш мүчөлөрүн аныктагыла.

- 2. «Манас» эпосу боюнча текст түзүп, кыскача айтып бергиле.
- 3. Грамматикалык эрежени жаттагыла.

§ 52. Ээнин курамына карай болүнүшү – Классификация подлежащего по составу

► Эске түшүргүлө: – Вспомните:

Кыргыз тилинде ээ өзүнүн курамына карай жөнөкөй ээ жана тутумдаш ээ болуп болүнөт.

Жөнөкөй ээ аткарган кызматы боюнча башка сөздөр менен тутумдашпаган жөнөкөй же татаал сөздөрдөн турат.

Подлежащее в кыргызском языке делится по своему составу на простое и составное.

Простое подлежащее состоит из простых или сложных слов, не являющихся неразложимым по функции словосочетанием.

Мисалы: *Иби Сина он жашында алгебра, геометрия жана философия предметтерин да өздөштүргөн.*

Жылдыздар колуму боюнча бири-биринен абдан айырмаланышат.

Тутумдаш ээ аткарган кызматы боюнча эки же андан ашык сөздөрдүн ажырагыс тнамегинен турат.

Составное подлежащее состоит из неразложимых по функции сочетаний двух или более слов.

М и с а л ы: *Кыргыз тили биздин улуттук тилибиз болуп эсептелет.*

Билим алуу ийне менен кудук казгандай.

183. Жөнөкөй жана тутумдаш ээлүү сүйлөмдөрдү өз-өзүнчө бөлүп, кочүрүп жазгыла.

1. Адам ойго тойбойт, бөрү койго тойбойт.
2. Калп – ырыс кесет.
3. Кыңыр иш – кырк жылдан кийин билинет.
4. Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт.
5. Күн караган – суукка тонот, бай караган – ачтан өлөт.
6. Озунган утат.

184. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордун жөнөкөй жана тутумдаш ээлер менен толуктап дептеринерге жазгыла.

1. Жыл мезгилине жараша ... өзгөрүп турат. 2. ... асыл тукумдуу уйлары менен дүйнөгө атагы чыккан. 3. ... тазалыктын, назиктиктин символу катары даңазаланат. 4. ... «Илиада» жана «Одиссея» поэмасын чыгарган. 5. ... майдын алгачкы күндөрүндө, жангак менен талдан кийин гүлдөйт. 6. ... бардык эле элдерде 1-январдан башталбайт. 7. ... саатына 50 километрге чейинки ылдамдыкта сүзүшөт.

П а й д а л а н ы л у у ч у с ө з д ө р: *Ак кайың, дельфиндер, Гомер, Ак куу, аба ырайы, Австрия, Жаңы жыл.*

185. Диалогду эки-экиден окуп, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн тапкыла.

МЕКТЕПТИН КИТЕПКАНАСЫНДА

В л а д и к: – Саламатсыңбы, Каныкей?

К а н ы к е й: – Саламатсыңбы? Сен экзамендерге кандай даярданып жатасың?

В л а д и к: – Мен китепканага кыргыз тилинен экзамендик дилбаяндарды жазууга келдим.

К а н ы к е й: – Албетте, кыргыз тили жана адабияты мугалимибиз сабакта дилбаяндардын темаларын жаздырган.

В л а д и к: – Менин ишим оңунан чыкты. Сага жолукканыма кубанычтамын. Кана эмесе, ишке киришели!

К а н ы к е й: – Бизге керек адабияттардын бардыгы бул китепканада бар экен. Аларды бир сыйра карап чыгалы да, дилбаян жаза баштайлы.

В л а д и к: – Мен макулмун!

186. Текстти окуп, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн тапкыла.

КЫРГЫЗ УЛУТТУК КИТЕПКАНА

Бишкектеги эң чоң китепкана – А. Осмонов атындагы Кыргыз улуттук китепканасы. Анын окуу залдары жарык, кенен жана таза. Китепканада керектүү илимий жана адабий окуу китептердин бардыгы бар. Алар кыргыз, орус, англис, француз, немец, кытай жана башка тилдерде жазылган. Китептер абдан көп болгондуктан, алардын арасынан керектүүнү табыш керек. Бул учурда каталогдун жардамы менен изделет. Кыргыз улуттук китепкана эч убакта бош болбойт. Ага илимий кызматкерлер, окумуштуулар, аспиранттар, студенттер, окуучулар келишет. Алар керектүү окуу китептеринен каалагандай даярданышат. Китепканада ар бир илимдин тармагы боюнча өзүнчө бөлүмдөр иштейт. Илимий, көркөм, тарыхый, чет өлдик адабият жана искусство боюнча да атайы окуу залдары бар. Анда окуп, билимдерди тереңдетүүгө зарыл шарттар түзүлгөн. Мугалимдер жана окуучулар да бош убактыларында китепканага барып турушат. Алар китеп окуу жана гезит-журналдардын жаны сандары менен таанышуу үчүн китепканага келишет. Бардыгыбыз Кыргыз улуттук китепканасы менен сыймыктанабыз!

- керектүү – нужный
- илимий жана адабий китептер – научные и литературные книги
- илимий кызматкер – научный сотрудник
- окумуштуу – учёный
- окуу материалдары – учебные материалы
- ар бир тармагы – каждая отрасль

1. Жогорку сөздүктү пайдаланып, сүйлөмдөрдү толуктагыла, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн астын сызгыла.

1. диссертациялык эмгегин коргоого даярданып жатат. 2. Студенттер улуттук китепканадан алышат. 3. ... илимий ирилдоо жүргүзүп жатат. 4. Алар шаардык китепканадан табышат. 5. Аспиранттар ... илимий адабияттарды пайдаланышат.

6. Кыргыз улуттук китепканада илимдин боюнча бөлүмдөр бар.

2. Китепкана боюнча эки-экиден маектешүүгө даярданып келгиле.

§ 53. Ээнин милдетин аткаруучу сөздөр – Способы выражения подлежащего

Кыргыз тилинде ээнин милдетин төмөнкүлөр аткарат:

а) жекелик жана көптүк сандагы атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор:

Подлежащее в кыргызском языке выражается:

а) существительным в именительном падеже в единственном и множественном числе:

Мисалы: *Мугалим (ким?) класска кирди. Сабак (эмне?) башталды.*

Окумуштуулар (кимдер?) бизди илимий жаңылыктар менен тааныштырышты. Ысык-Көлдүн жээгине көптөгөн эс алуу жайлары (эмнелер) жайгашкан.

б) жекелик жана көптүк сандагы атооч жөндөмөсүндөгү ат атоочтор:

б) местоимением в именительном падеже в единственном и множественном числе:

Мисалы: *Мен (ким?) дилбаян жазып жатамын. Биз (ким?) жетинчи класста окуйбуз.*

Ал (эмне?) шаардын борборунда жайгашкан.

Алар (эмнелер) жылуу жактарга карай учуп кетишти.

Бул (кайсы) – Т. Атаев атындагы орто мектеп.

в) жекелик жана көптүк сандагы атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч маанисиндеги башка сөз түркүмдөрү:

в) другими частями речи в значении существительного в именительном падеже в единственном и множественном числе:

Мисалы: *Билимдүү (ким?) эмгегине ишенет, билимсиз (ким?) түшүнө ишенет.*

Экоо (канчоо) республикалык олимпиадага катышат.

Карап тургандар (кимдер) балдарга жардамдаша башташты.

187. Текстти окуп, сүйлөмдөрдүн ээсин тапкыла.

МЕНИН СҮЙГӨН КИТЕБИМ

Мен көркөм адабий китептердин окуганды абдан жакшы кором. Айрыкча Ч. Айтматовдун чыгармаларын кызыгып окуймун. Жазуучу роман, повесттеринде керемет легендаларды, уламыштарды, жомокторду жана мифтерди жараткан. Алардын философиялык мазмуну мени кызыктырат. «Ак кеме» повестиндеги «Мүйүздүү Бугу Эне» жөнүндөгү жомогуңда Баланын ыйык ишеними мени ойлонтот. Кыргызды кыргындан сактап калган Сыйкырдуу Бугу Энеге кол салуу – өз энесине кол салуу менен барабар. Ыйык Бугу Энени сактап кала албаган Бала өзүнүн «Ак кемесин» издеп, балык болуп сүзүп кетет. Мен Баланын ички тааа дүйнөсүндөгү өз идеалына карай багыт алгандыгын билдим.

Жазуучу өзүнүн балалыгы туш келген согуш күндөрүн «Эрте жаадагы турналар» повестинде чагылдырган. Анда «Ак-Сай десанттары»: Султанмурат, Анатай, Эргеш жана башкалардын оор күндөрдөгү эмгектери баяндалган. Мен алардын балалык таттуу кыялдарына, Султанмурат менен Мырзагүлдүн аруу сезимдерине таасирлендим. «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повести Охот деңизинин жээгиндеги нивх элинин турмушунан алынып жазылган.

Мен Ч. Айтматовдун чыгармаларын окууну уланта беремин. Менин китеп текчемде анын «Жамийла», «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Гүлсарат», «Делбирим», «Тоолор кулаганда» аттуу китептери бар. Бул чыгармалар менин жан дүйнөмдү байытаарына козүм жетет. Андагы окуялар бакыт жана кайгы, өмүр жана олүм, жакшылык жана жамандык тууралуу ой жүгүртүүгө үйрөтөөрүн билемин.

1. Төмөнкү сөздөрдү орусчага которуп, тушуна орусчасын жазгыла.

керемет –
ыйык ишеним –
кыргындан сактоо –
тааа дүйнө –
багыт алуу –
таттуу кыялдар –
аруу сезим –
таасирленүү –

камкордук көрүү –
«Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» –
Улуу Туман –
Улуу Деңиз –
«Кыямат» –
«Кылым карытар бир күн» –
жан дүйнөнү байытуу –
«Тоолор кулаганда» –

188. Көп чекиттин ордун тексттин мазмунуна карата толуктап, сүйлөмдөрдүн ээсин тапкыла.

1. ... чыгармаларында элдик легендаларды, жомокторду жана мифтерди пайдаланып жазган. 2. ... өзүнүн символу «Ак кемесине» карай сүзүп кетет. 3. ... «Эрте келген турналар» повестиндеги Султанмурат менен Мырзагүлдүн аруу сезимдерине таасирлендим. 4. ... өз өмүрүн Кирисктин аман калышына арнашкан. 5. Жазуучунун ... окурмандардын жан дүйнөсүн байытат. 6. Анын чыгармаларындагы ... адамдарды ар тараптуу ой жүгүртүүгө багыт берет.

189. Сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн таап, кайсы сөз түркүмү ээнин милдетин аткарып жаткандыгын эрежеге ылайык аныктагыла.

1. Мен Ч. Айтматовдун кызыктуу чыгармаларын окуп жатамын. 2. Ал бизге үлгү, акылман, эмгекчил каармандарды жараткан. 3. Биз чыгармалардын мазмуну аркылуу адам сапаттарын талдайбыз. 4. Чыгармалардагы каармандар дүйнөнү өзгөртсө, дүйнө каармандарды өзгөртөт. 5. Окурмандар идеалдуу каармандарды өз жашоосунда өрнөк кылышат. 6. Ч. Айтматов сөздүн керемет күчү менен окуя, көрүнүштөрдү баяндайт.

□ Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде текст түзүп, айтып бергиле.

1. Сенин сүйгөн китебин жөнүндө.
2. Чыгармадагы негизги ой, окуя жана көрүнүштөр.
3. Сага үлгү, өрнөк болгон каармандардын сүрөттөлүшү.
4. Адамдык сапаттардын даңазаланышы.
5. Чыгарманын таалим-тарбиялык идеясы эмнеде?

§ 54. Көнүгүү, сөз остүрүү – Упражнения и развитие речи

190. Төмөнкү ыр саптарындагы Манас атанын сын-сыпатына, мүнөзүнө, касиетине карата берилген классикалык портретти кыргызча, орусча корком окуп интонацияга коңул бургула.

МАНАС АТАНЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериндин,
Тироосунөн бүткөндөй.
Айын менен күнүңдүн,

Словно из сплава,
золота и серебра он слит.
Словно сделан он
из опоры земли и неба.
Словно он сотворен

Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калын кара жер,
Жерлигинен түткөндөй.
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Абадагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай, күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй.

из солнца и луны.
Земля его держит потому,
что она плотная.

Он словно сотворен из
прохлады небесных облаков.
Он словно создан
из лучей солнца и луны,
что на небесах.

- а) Манас атанын сын-сыпаты кандай сүрөттөлгөн?
б) Манас атанын мүнөзү кандай берилген?
в) Манас атанын сапат-касиети кандай коркомдөлгөн?

191. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордуна маанисине жараша кашанын ичиндеги тиешелүү сөздөрдү жазгыла (мүнөзү, баатыр, Манас ата, сапат-касиети, күчү). Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн тапкыла.

1. ... кыргыздын Асман менен Жердин тирөөсүндөй баатыры болгон. 2. Манас атанын ... асмандагы Айдай, Күндөй жаркылдап турган. 3. Анын ... көктөгү Күндүн, Айдын нуруна салыштырылган. 4. Манас атанын баатырдык ... дайранын чоң толкунундай болгон. 5. Манас атабыз алтын менен күмүштүн ширөөсүнөн бүткөндөй ... болуп сүрөттөлөт.

192. Текстти окуп, кыргызчага которгула.

ВРЕМЕНА ГОДА И ПОГОДА

Каждый знает, что в году четыре времена года: весна, лето, осень и зима. Каждое из них длится три месяца. Весна начинается в марте особенным весенним запахом свежего воздуха. Весной часто идут дожди, особенно в апреле. Апрельские ливни приносят майские цветы.

Лето – самое жаркое время года. Летом небо ясное и безоблачное. Дни долгие, а ночи короткие и темные. Лето дарит людям фрукты и овощи. Приятно провести это время у моря или где-нибудь за городом.

Осенние месяцы – сентябрь, октябрь и ноябрь. Дни становятся короче, солнце теряет свою силу. Часто идет дождь. Это время сбора урожая.

Зима также длится три месяца: декабрь, январь и февраль. Становится холоднее день ото дня. Редко светит солнце и часто идет снег. И так, у каждого времени года есть свои прекрасные стороны. Поэтому мы должны радоваться любой погоде.

193. Берилген суроолордун жообун жазып, сүйлөмдөгү ээнин астын сызгыла.

1. Бир жылда канча мезгил бар? 2. Жаз мезгили качан башталат? 3. Жазында аба ырайы кандай болот? 4. Сен жай мезгилинде кандай эс аласың? 5. Жайында Ысык-Көлгө барып эс аласыңбы? 6. Жер-жемиштер, жашылчалар качан бышып жетилет? 7. Күз мезгилинде түшүм жыйноодо ата-энеңе жардам бересиңби? 8. Кыш мезгилинде жаратылыш кандай болуп өзгөрөт? 9. Сен кайсы жыл мезгилин айрыкча жактырасың?

Сага кайсы жыл мезгили жагат? Маек түзүп келгиле.

§ 55. Көнүгүү, машыгуу иштери – Приобретение навыков

194. Текстти окуп, сөз айкаштарын тапкыла.

ГЛОБАЛДЫК ТОО САММИТИ

Биздин республикада тоо чоң мааниге ээ. Тоолор – биздин өлкөнүн өнүгүү ресурстарынын бири болуп саналат. Учурда тоо аймагында жашоонун деңгээли төмөн. Тоо аймагынын жашоочулары үчүн тиешелүү шарттар жетишсиз. Мындай кырдаал адамзаттын өсүп-өнүгүү сферасында чоң жолтоо болот. Адамзаттын өнүгүү этабы ден соолугуна, билимине жана жашоосуна жараша болот. Ушуга байланыштуу «2002-Эл аралык Тоо жылы» деп жарыяланган. Бишкекте глобалдык тоо саммити өткөрүлгөн. Тоо саммитине чет элдик өкүлдөр да катышкан. Бул сферадагы катаал маселелер каралган. Негизги үч муктаждык: чын ден соолук, билим алуу, жетиштүү кирешеге ээ болуу аныкталган. Булар татыктуу өмүр сүрүүгө абдан керек.

● глобалдык тоо саммити – глобальный горный саммит
тоодогу жашоонун деңгээли – уровень жизни в горах
тоо жашоочулары үчүн тиешелүү шарттар жетишсиз – для жителей гор недоступны многие блага
адамзаттын өсүп-өнүгүү сферасында – в сфере человеческого развития
«2002-Эл аралык Тоо жылы» – «2002-Международный год гор»
чет элдик өкүлдөр – иностранные представители
жетиштүү кирешеге ээ болуу – иметь доступ к ресурсам

195. Жогорку сөздүктөгү сөз айкаштарын пайдаланып, сүйлөмдөрдү толуктап жазып, сүйлөмдүн ээсин тапкыла.

1. Бүгүнкү күндөгү төмөн экендиги айкындалды. 2. Тоо жашоочулары үчүн тиешелүү ... жетишпейт. 3. 2002-жылы Бишкекте өткөрүлдү. 4. да тоо саммитине катышты. 5. Негизги максат ээ болуу. 6. Адамзаттын өсүп-өнүгүү ... анын жашоо шарттарына жараша болот.

196. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, ээнин милдетин аткарган зат атоочторду жана ат атоочторду тапкыла.

1. Мен Ата Мекенимдин бактылуу адамымын. 2. Элдир бийыл Бишкектеги Кыргыз-Славян университетин аяктады. 3. Глобалдык тоо саммити негизги маселелерди чечти. 4. Арча токою Кыргызстанда 316,7 миң гектар аянтты ээлейт. 5. Күмүш электр тогун абдан жакшы өткөрөт. 6. Алар дүйнөнүн «Жети керемети» жөнүндө мазмундуу маалымат алышты. 7. Биз атактуу атуулдарыбыз менен сыймыктанабыз.

197. Төмөнкү сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Ак шумкар, кимдир бирөө, окуу жайы, Ата Мекен, ар бири, көркөм искусство.

Кыргызстандын кандай тоолорун билесинер? Ангеме түзүп, жазып келгиле.

§ 56. Көнүгүүлөр – Упражнения

198. Диалогду экиден окуп, андагы маалыматтарды ээинерге састагыла.

Б а к ы т: – Саламатсыңбы, Мирбек? Үйгө тоолор жөнүндө текст түзүп келүү тапшырылган. Сен Жер жүзүндөгү бийик тоолорду билесиңби?

М и р б е к: – Мен Гималай, Памир, Анд, Кавказ тоолорун билемин. Эң бийик тоо – Гималай болуп эсептелет. Анда дүйнөдөгү эң бийик чоку – Жомолунгма жайгашкан. Анын бийиктиги деңиз деңгээлинен 8848 метр. Бул бийик чокуга альпинисттер чыкканбы, сен билесинби?

Б а к ы т: – 1953-жылы гана नेपालдык Тенцинг менен жаңы Зеландиялык Хиллари биринчи жолу чыгышкан. Гималайда бийиктиги 8000 метрден ашкан дагы 10 чоку бар. Алардын көбүнө альпинисттер чыгышкан. Сен эң узун тоо тизмеги жөнүндө айтып бере аласыңбы?

М и р б е к: – Жер жүзүндөгү эң узун тоо тизмеги Түштүк Америкадагы Анд тоолору. Ал түндүктөн түштүктү карай 9000 километрге созулат. Кавказ тоолорунун эң бийик чокулары кайсы?

Б а к ы т: – Эльбурс жана Казбек. Кыргызстан да тоолуу өлкөбү?

М и р б е к: – Албетте, алар Кан-Тенир Тоо, Какшаал-Тоо, Тенир-Тоо, Кыргыз Ала-Тоосу, Күнгөй Ала-Тоо, Тескей Ала-Тоо, Сары-Жаз кырка тоосу жана башкалар. Сен биздин өлкөдөгү эң бийик чокуну атачы?

Б а к ы т: – Жанылбасам, Тенир-Тоодогу Жеңиш чокусу. Анын бийиктиги деңиз деңгээлинен 7439 метр.

М и р б е к: – Ооба, туура айтасың, ал дүйнөдөгү эң бийик тоолордун катарына кирет. Эми бул маалыматтар боюнча биз мазмундуу текст түзөбүз.

199. Жогорудагы диалогдун мазмунунан **ким? кимдер? эмне? эмнелер?** – деген суроолорго жооп берүүгөн зат жана ат атоочторду көчүрүп жазгыла. Алар сүйлөмдө кандай кызмат аткарып жаткандыгын түшүндүрү бергиле.

200. Текстти окуп, сүйлөмдүн баш мүчөлөрдү тапкыла.

КОШОЙДУН КАРА-ТООСУ

Кошойдун Кара-Тоосу Ала-Тоо түзүмүндөгү тоо. Нарын жана Ат-Башы ороонунун ортосунда, Нарын тоо тизмегине кирет. Узундугу 27 километр, орточо бийиктиги 3530 метр, эң бийик жери 4066 метр – Кошойдун чокусу деп аталат. Бул тоо «Манас» эпосундагы каарман Катагандын Кан Кошойунун кароолу болгон. Кара-Тоонун чокусундагы Манастын ордосунда туруп Кошой баатырдын: «Балдар атка чоп салып койгула, малды сугаргыла, чыгаргыла» – дегени угулуп турчу экен.

- ? 1. Ала-Тоо түзүмүндөгү тоо кандай аталат?
2. Анын узундугу жана бийиктиги канча?

3. Эң бийик жери канча жана ал кимдин чокусу деп аталат?
4. Катагандын Кан Кошойу деген ким болгон?
5. Кошой баатырдын буйругу кантип угулуп турчу экен?

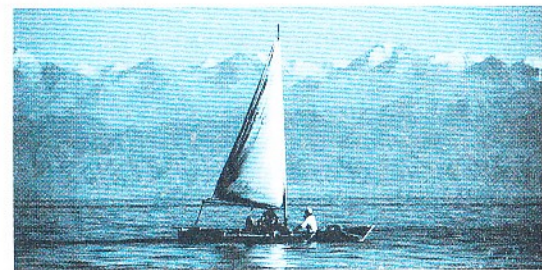
- 1. Текст боюнча суроолор аркылуу маектешкиле жана өзүнөр жашаган аймактагы тоолор жөнүндө айтып бергиле.

§ 57. Текст менен иштөө – Работа с текстом

201. Текстти окуп, сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн тапкыла.

МЕНИН ЫСЫК-КӨЛГӨ САЯКАТЫМ

Кыргыз жеринин жаратылышы абдан кооз. Мына ушул кооз жергебиздин бермеги – Ысык-Көл болуп саналат. Ысык-Көл Тескей жана Күнгөй Ала-Тоолорунун ортосунда согулуп жатат. Жагымдуу климаты, өзгөчө жаратылышы менен Ысык-Көл курорттук зонага айланган.

Мен жайында ата-энем менен бирге Ысык-Көлгө эс алуу үчүн бардым. Биз Чолпон-Ата шаарындагы «Ала-Тоо» пансионатына токтодук. Эс алуу үйү көл жээгинде жайгашкан. Ал жерде эс алуучулар үчүн зарыл шарттар түзүлгөн экен. Бөлмөлөрү таза, жарык жана ыңгайлуу. Пансионаттын ичи жашылдандырылып, түркүн кооз гүлдөр өстүрүлгөн. Эс алуучулардын коңулдөрү куунак. Вардыгыбыз абанын тазалыгына, көлдүн кооздугуна, тунуктугуна суктанабыз. Күндүзү көлгө түшүп, күнгө күйөбүз. Балдар менен жарышып, көлдө чабак урабыз. Алар менен топ ойнойбуз, кайыкта сүзөбүз. Кечки тамактануудан кийин таза абага сейилге чыгабыз. Андан кийин машыктыруучу залга барып машыгабыз. Телевизор көрөбүз, кызыктуу китеп окуйбуз. Бир күнү саякатчылардын тобу менен Ысык-Көлдү айланып келдик. Көлдүн айланасындагы Каракол, Балыкчы, Чолпон-Ата шаарларын жана айылдарын басып өттүк. Тарыхый-археологиялык эстеликтер менен музейлерди көрдүк. «Жыргалан», «Жети-Өгүз», «Тамга» сыяктуу курорт, санаторийлерди жана башка дем алуу үйлөрү, туристтик

базаларды көрдүк. Көл жээгинде өскөн чыгчыркана, ит мурун, бөрү карагат, чие, чекенде бадалдарын да көрдүк. Мамлекеттик корукка алынган көл аймагында ак куу, өрдөк, боз каз жана башка куштар мекендейт экен. Ошондой эле жээгинде кыргоол, койн, ондатра жана башкалар кобойгон. Ал эми балыктын өстүрүлүп жаткан жыйырма эки түрүн: көк чаар, чабак, форель жана башкаларды билдик. Көл жээгине дарактар, жемиш бактары өстүрүлүп, жашылдандыруу башталганына биз кубандык. Ысык-Көлдүн табиятына, өсүмдүктөрү менен айбанаттар дүйнөсүнө сукташып кайттык.

Төмөнкү жаңы сөздөрдү которуп, сөздүккө көчүрүп жазгыла.

суктануу –	мамлекеттик корук –
турук –	өсүмдүктөр дүйнөсү –
сейилге чыгуу –	айбанаттар дүйнөсү –

1. Тексттин мазмунуна карата суроолорду түзгүлө.
2. Текст боюнча төмөнкүлөрдү атагыла:

- 1) Ысык-Көл аймагындагы шаарлар жана райондор;
- 2) Ысык-Көлдүн жээгиндеги курорт, санаторийлер, туристтик базалар, дем алуу үйлөрү;
- 3) Ысык-Көлдүн жээгиндеги бадалдар, өсүмдүктөр;
- 4) Мамлекеттик коруктагы куштар, жапайы айбанаттар.

202. Жогорудагы текст аркылуу сүйлөмдөрдү толуктагыла.

1. Кыргызстандын бермети – ... болуп саналат. 2. ... жагымдуу климаты менен курорттук зонага айланган. 3. ... Чолпон-Ата шаарындагы дем алуу үйүнө келип жеттик. 4. Пансионаттын ичи абдан кооз 5. Ысык-Көлдүн жээгинде жана башкалар осөт. 6. ... Ысык-Көлдүн кооз табиятына суктанышты. 7. ... Күнгөй, Тескей Ала-Тоосунун ортосунда чалкып жатат.

☐ «Менин саякатым» – аттуу монолог түзүп келгиле.

§ 58. Өтүлгөн материалдарды жыйынтыктоо үчүн тесттик тапшырмалар – Тестовые задания для подведения итогов пройденного материала

I. Жөнөкөй ээнин милдетин аткаруучу сөздөрдү тапкыла.

1. Билим – ийне менен кудук казгандай.
2. Жетөө күзгү сыноого калышты.
3. Жаман – өз камын ойлойт, жакшы – эл камын ойлойт.
4. Мен Ысык-Көлгө саякатка барамын.

II. Сүйлөмдөрдөгү тутумдаш ээнин астын сызгыла:

1. Мамыр гүлү апакай же саргыч түстө болот.
2. Абдылас Малдыбаев биринчи жолу «Манас» операсына музыка жазган.
3. Нерв системасы организмдин бардык бөлүктөрүн башкарат.
4. Тынч океан дүйнөлүк океандын дээрлик жарымын ээлейт.
5. Ормон хан кыргыздардын өз алдынчалыгы үчүн күрөшкөн.
6. Улуу Британия мамлекети Атлантика океанындагы аралдарда жайгашкан.

III. Туура вариантты ✓ белгиси менен белгилегиле:

1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү кайсылар?
 - а) бышыктооч, аныктооч
 - б) толуктооч, кыймыл атооч
 - в) ээ, баяндооч
2. Сүйлөмдүн ээси кандай суроолорго жооп берет?
 - а) ким? эмне?
 - б) кандай? кайсы?
 - в) эмне кылды? эмне кылып жатат?
3. Ээ сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышып турат?
 - а) толуктооч
 - б) баяндооч
 - в) бышыктооч
4. Ээ курамына карай кандай болуп бөлүнөт?
 - а) бир өңчөй
 - б) түгөйлүү
 - в) жөнөкөй, тутумдаш
5. Ээлик милдетти кандай сөздөр аткарат?
 - а) тууранды сөздөр
 - б) зат, ат, сан, сын, кыймыл атооч сөздөр
 - в) кызматчы сөздөр
6. Ысык-Көл кышында тоңбойт.
Сүйлөмдөгү ээлик милдетти кайсы сөз түркүмү аткарып жатат?
 - а) зат атооч
 - б) ат атооч
 - в) сан атооч
7. Экообуз семинарга бирге бардык.
Сүйлөмдөгү ээлик милдетти кайсы сөз түркүмү аткарып жатат?
 - а) сын атооч

- б) сан атооч
- в) зат атооч

8. Кыпкызылы сатылып алынды.

Сүйлөмдөгү ээлик милдетти кайсы сөз түркүмү аткарып жатат?

- а) ат атооч
- б) зат атооч
- в) сын атооч

9. Биз спорттук мелдеште биринчиликти алдык.

Сүйлөмдөгү ээлик милдетти кайсы сөз түркүмү аткарып жатат?

- а) сан атооч
- б) ат атооч
- в) сын атооч

10. Жөнөкөй ээ катышкан сүйлөмдү ✓ белгиси менен белгилегиле:

- а) Аба ырайы бузулду.
- б) М. Ю. Лермонтов 1814-жылы Москвада туулган.
- в) Дилбаян сабаттуу жазылган.

11. Тутумдаш ээ катышкан сүйлөмдү ✓ белгиси менен белгилегиле:

- а) Мона Лиза пейзаждын фонунда тартылган.
- б) Пилдер Африкада жашайт.
- в) Жамгыр кечке төктү.

12. Төмөндө жөнөкөй жана татаал ээлик милдетти аткаруучу сөздөрдү маанисине жараша коюп, сүйлөмдөрдү толуктагыла:

1. ... 17 жашында аскердик ишин баштаган.
2. Касиеттүү ... адамдарды дарылап айыктырган.
3. Жер астынан гана эмес, туздуу көлдөрдүн түбүнөн да ... алынат.
4. ... тамак сиңирүүнү жакшыртат.
5. ... айтылышы уйкаш, үндөш сөздөрдөн ыр сыяктанып куралат.
6. Улуу ... Кыргызстандын маанилүү бөлүгүн түзүп турган.

П а й д а л а н ы л у у ч у с ө з д ө р : Жибек жолу, туз, жаңылмач, Александр Васильевич Суворов, кымыз, Умай Эне.

§ 59. Сүйлөмдүн баяндоочу – Сказуемое

Энин кыймыл-аракетин, абалын, билдирүүчү сүйлөмдүн баш мүчөсү б а я н д о о ч – деп аталат.

С к а з у е м о е – главный член предложения, который называет действие, состояние или признак подлежащего.

Баяндоочу: эмне кылды? эмне кылып жатат? эмне кылат? эмне болду? кантти? ким? эмне? канча? нече? кандай? – деген суроолорго жооп берет.

М и с а л ы: Салижан Шарипов космос мейкиндигине учту (эмне кылды?).

Орто топ оюнуна кыз-уландар да катышат (эмне кылат?).

Келе жаткандар – бешөө (канча?).

Акылдуунун сөзү – кыска (кандай?).

Эң улуубуз – Жылдыз (ким?).

Бүтүрүүчүлөр экзаменге даярданып жатышат (эмне кылып жатышат?).

203. Макалдарды окуп, маанисин чечмелегиле, эрежеге ылайык баяндоочторду танкыла.

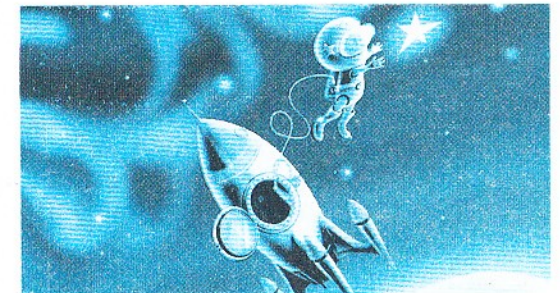
1. Ак ийилет, бирок сынбайт.
2. Сөз көркү – макал, эр көркү – сакал.
3. Шакылдаган жигитти жоо бетинде көрөрмүн.

204. Текстти окуп, жөнөкөй жана татаал баяндоочторду танкыла.

КОСМОНАВТИКА

«Космонавтика» сөзүн грек тилинен которгондо «кеме башкаруу» дегенди билдирет. Космос жана космостук учуулар жөнүндөгү илимди К. Э. Циолковский ачкан. Анын ойлорун конструктор С. П. Королёв жетектеген окумуштуулар ишке ашырган. Алар 1957-жылдын 4-октябрында Жердин биринчи жасалма спутнигин орбитага чыгарган. 1961-жылы 12-апрелде Ю. А. Гагарин биринчи жолу космоско учкан. Дүйнөдөгү биринчи аял космонавт В. В. Терешкова болгон. Ошондой эле космоско Г. Титов, А. Николаев, П. Попович, В. Быковский аттуу космонавттар учушкан. Космонавттар космосто узак убакыт болушуп, Ай, Күн, Венера жана Марс планеталары тууралуу көп жаңылыктарды ачышкан.

Бүгүн космос темасын бүткүл дүйнө окумуштуулары илидеп жатышат. Австрия, Германия,

Франция жана КМШ мамлекеттери биргелешип, космос сырларын ачышкан. Ушул ачылыштарга биздин ысык-көлдүк жердешибиз Жолдошбай Асангазиевич Бургеевдин салымы чоң. Ал өмүрүнүн акырына чейин космосту изилдөөчү 1-категориядагы башкы конструктор болгон. Космос жөнүндө ондогон ачылыштарды жасап, автордук укуктарга ээ болгон. 1986-жылы ал «Эмгектеги артыкчылык медалы» менен сыйланган. А. Бургеевдин космосту изилдөөчү приборлору, эмгектери жогору баалангандыктан «Фобос» жана «Венера-Галилей» аттуу Эл аралык китепке киргизилген.

Ал эми кыргызстандык космонавт – Салижан Шарипов 1998-жылы 22-январда АКШнын «Шаттл» космостук кемеси менен космоско учкан. Ал 2-февраль күнү жерге аман-эсен кайтып келген. Биринчи кыргыз космонавты С. Шарипов «Ак шумкар» өзгөчө белгиси жана Кыргыз Республикасынын Баатыры деген ардактуу наам менен сыйланган.

● изилдөө – исследовать биргелешип – совместно космос сырлары – космические тайны жердеш – земляк баалануу – оцениваться	ачылыш – открытие автордук укук – авторское право «Эмгектеги артыкчылык медалы» – медаль «За трудовое отличие» Эл аралык – международный

205. Жогорку сөздөрдү пайдаланып, сүйлөмдөрдү толуктап жазып, баяндоочтордун астын сызгыла.

1. Космонавттар аалам мейкиндигинин ... чоң салымын кошуп жатышат. 2. Бүткүл дүйнөлүк окумуштуулар ... космоско ... жүргүзүшкөн. 3. ... бардык изилдөөчүлөрдү кызыктырган. 4. Биздин ... Ж. А. Бургеев башкы конструктор болгон. 5. Ал ондогон ... жасап, ... ээ болгон. 6. Конструктордун космос жөнүндөгү ... жогору 7. Анын эмгектери ... китепке киргизилген. 8. Таланттуу конструктор ... менен сыйланган.

- 1. Текст боюнча маек түзүп келгиле.
2. Жаңы сөздөрдү жаттагыла жана пайдаланыгыла.
3. Тексттен кандай жаны маалыматтарды ала алдынар?

§ 60. Баяндоочтун курамына карай бөлүнүшү – Классификация сказуемых по составу

Кыргыз тилинде баяндооч да өзүнүн курамына карай, ээ	Сказуемое в кыргызском языке как и подлежащее де-
--	---

сыяктуу эле, жөнөкөй жана тутумдаш баяндооч болуп болушат.

Жөнөкөй баяндооч бир создон турат. Ал жөнөкөй сөз да, татаал сөз да болушу мүмкүн.

Мисалы: *Ак куу жазында түндүктү көздөй учат.*

Тутумдаш баяндооч аткарган кызматы боюнча эки же андан ашык создөрдүн ажырагыс тизмегинен турат.

лится по своему составу на простое и составное.

Простое сказуемое состоит из одного слова, которое может быть как простым, так и сложным.

Составное сказуемое состоит из неразложимых по функции словосочетаний двух или более слов.

Мисалы: *Комузчулук өнөр күндөн күнгө гүлдөп өнүгүп жатат.*

206. Экинчи катардагы кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү биринчи катардагы сүйлөмдөргө туура байланыштыргыла.

1. Биз А. С. Пушкиндин «Руслан менен Людмила» поэмасын 2. Окумуштуулар табияттын маанилүү мыйзамдарын 3. Майрам күндөрү ат чабыш оюну 4. «Кыргызфильм» киностудиясында кызыктуу мультфильмдер ... 5. Студенттер дипломдук ишин 6. Илимий конференцияга чет элдик окумуштуулар	<table border="0"> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 5px;">тартылууда</td> <td></td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 5px;">жазып жатат</td> <td></td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 5px;">катышты</td> <td></td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 5px;">окуп жатабыз</td> <td></td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 5px;">изилдешет</td> <td></td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 5px;">өткөрүлүп турат</td> <td></td> </tr> </table>	тартылууда		жазып жатат		катышты		окуп жатабыз		изилдешет		өткөрүлүп турат	
тартылууда													
жазып жатат													
катышты													
окуп жатабыз													
изилдешет													
өткөрүлүп турат													

207. Тексттен төмөнкү сөздөргө маанилеш сөздөрдү таап, аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

1. аалам мейкиндиги – 2. абдан жакшы окуу – 3. алгачкы учкуч – 4. спорт менен машыгуу –	5. көрүнүктүү – 6. баатырдык – 7. даража берилген – 8. ой-тилегин ишке ашсын –

208. Жөнөкөй жана тутумдаш баяндоочторду өз-өзүнчө топторго бөлүп жазгыла:

учуп жетүү, жазуу, бара жатышат, турушат, жылый баштады, кызыгып угушат, тынчадык, кайтып келе жатат, ырдады, түшүп кетти, сүрөттөп берди, окуйт.

209. Суроолорго жооп бергиле да, сүйлөмдүн баяндоочун тапкыла.

1. Ким уккулуктуу ырдайт? –
2. Сен космос илимине кызыгасыңбы? –
3. Силердин класстын окуучулары эмне кылып жатышат? –
4. Космонавт кандай милдет аткарат?
5. Дарыгер эмне менен алек болуп жатат?
6. Дем алышта эмне иш аткарасың?

□ 204-көнүгүүдөгү текст боюнча монолог түзүп келгиле.

§ 61. Көнүгүүлөр – Упражнения

210. Төмөнкү сүйлөмдөрдү жазгыла да, жөнөкөй жана тутумдаш баяндоочторду тапкыла.

1. Элиура Түркияга саякатка кетти. 2. Мен досумду театрда барууга чакырдым. 3. Чоң энемдин сыйкырдуу жомогун унута албаймын. 4. Өзүндөн кичүүлөрдү таарынтууга болбойт. 5. Көптү билүү үчүн, көп окуу керек. 6. Жайында колго түштүм, күнгө күйдүм. 7. Кечинде балдар спорттук аянтка чогулушту.

211. Текстти окуп, сөздүктүп жардамы менен түшүнүксүз сөздөрдү которгула.

– Элге эр кымбат. Эрге эли менен жер кымбат. Анын баарына туюлбаган өнөр кымбат. Мен үчүн сиздин күүнүз туюлбаган өнөр, чечилбеген суроо сыяктуу. Сиз мукактанып чертип жатасыз, тарыхы караңгы. Мүмкүн, эчен жылы ушинтип черткендирсиз? Бирок эч ким билбейт. Сизге кыянат болбосо, күүнүн сырын чечип берсеңиз? – дедим.

– Олда, балам-ай, – деди карыя, – эми болбостур. Сураганыңды ал, – деп оозумдан да чыгып кетти. Бул сыр жетимиш жети жылдан бери чечилген эмес эле. Бул күүнүн башталганы жетимиш жети жыл болду. Анда мен он алтыга араң чыккан элем.

А. Токомбаев, «Күүнүн сыры»

1. Тексттеги сүйлөмдөрдүн баяндоочторун таап, аларды далилдегиле.
2. Тексттин мазмунундагы негизги ой эмне жөнүндө экендигин аныктагыла:

1. Туюлбаган өнөрдүн, чечилбеген суроонун күүсү.
2. Элге эрдин, эрге эли менен жердин кымбат экендиги.
3. Жетимиш жылдан бери чечилбеген күүнүн сыры.
4. Он алтыга араң чыккан баланын сыры.

212. 1-катардагы сөздөрдүн маанисине жараша 2-катардагы баяндоочторду жебе аркылуу туура байланыштыргыла.

1. Окумуштуулар ...	жазылган
2. Майрамдык концерт ...	учурулду
3. Турак жайлар ...	чечилди
4. Окуу китептери ...	жолугушту
5. Күүнүн сыры ...	башталды
6. Кызыктуу баяндама ...	салынган

□ Текстти окуп, түшүнүксүз сөздөрдү которуп, баяндоочторду көчүрүп жазып келгиле.

Кыздын колу өзүнүн башын кучактаган бойдон кыймылсыз жатканы көрүнө калды. Төө чала жан болуп, узун мойнун жерге ургулап, буттарын тыбыратып жатыптыр. Мен кызды кучактай жыгылдым.

– Мына, балам, бул мунканган күү ошондон бери жолдош болуп келе жатат. Бул күү өзүм менен бирге эс алат. Эми өзүм менен бирге жатат. Күүнүн сыры ушул, балам! – деди.

А. Токомбаев, «Күүнүн сыры»

§ 62. Текст менен иштөө – Работа над текстом

213. Текстти окуп, сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн тапкыла, аягында берилген сөздөрдүн тушуна оручасың жазгыла.

КОЖОЖАШ

Кожожаш – кыргыздын кытай уруусунан чыккан Карыпбай дегендин баласы болгон. Ал кичинесинен эле чырпыктан жаа, чийден ок жасап, мылтык менен алышып чоңойгон. Кожожаш 15–16 жашынан тартып эле мыкты мерген болуп чыгат. Жыйырма түтүн эл Кожожаш менен бирге Таластын башы Каракол деген жерге келип туруп калышкан. Алар Кожожаштын аманчылыгын тилеп, анын мергенчилиги менен жан сакташкан. Кыраан мергенчи элин жалаң

кайберендин эти менен баккан. Бир жылдарда жайлоодо эчки, теке калбай үркүп качат. Жалгыз гана бир Сур эчки калат. Сур эчки кайберендердин ээси катары Кожожаштан анын тукумун кырбай калтырууну суранат. Бирок мергенчи Сур эчкинин отүнүчүн кабыл албайт. Анын тукумун кырып салат да, Сур эчкинин каргышына калат. Мергенчи аны тирүүлой кармап алмакчы болот. Сур эчкинин артынан кууп жүрүп, акыры Кожожаш аскада камалып калат.

● уруу –	жан сактоо –	каргышка калуу –
чыршык –	мергенчи –	тирүүлой калуу –
чий –	кайберен –	аскада камалуу –
аманчылыгын	үркүп качат –	тукумун кыруу –
тилеп –	мергенчилик –	

214. Тексттен алынган жөнөкөй жана тутумдаш баяндоочторду өзүнчө топторго бөлүп жазгыла.

болгон, алышып чонойгон, болуп чыгат, келип туруп калышкан, тилеп, жан сакташкан, баккан, калбай үркүп качат, калат, кырбай калтырууну суранат, кабыл албайт, кырып салат, калат, кармап алмакчы болот, кууп жүрүп, камалып калат.

215. Тексттин мазмуну боюнча төмөнкү суроолорго жооп берүү менен эки-экиден маскешкиле.

- ?
1. Кожожаш кимдин баласы болгон?
 2. Ал кичинесинен эмне менен алек болгон?
 3. Кожожаш кандай мерген болуп чыгат?
 4. Эмне себептен жыйырма түтүн эл Кожожаш менен бирге жашап калган?
 5. Алар кайсы жерде тиричилик кылышкан?
 6. Кожожаш элин эмне менен баккан?
 7. Эмне үчүн Кожожаш Сур эчкинин каргышына калган?

216. Тексттин мазмунуна туура келбеген сүйлөмдөрдү ташкыла.

1. Кожожаш – кыргыздын мыкты мергени болгон. 2. Анын атасы Карыпбай кытай элинин уруусунан чыккан. 3. Кожожаш кичинесинен мылтык кармап чонойгон. 4. Атасы Кожожаш менен бирге мергенчилик кылган. 5. Мергенчи жыйырма түтүн элди кайберендин эти менен гана баккан. 6. Жыйырма түтүн эл Кожожашты колдобой, өз алдынча жашоого умтулган. 7. Кожожаш кайберендин тукумуна кол салган эмес. 8. Сур эчкинин тукуму өзүнөн-өзү кырылган. 9. Элин мергенчилик менен баккан Кожожаш Сур эчкинин каргышына калган.

☐ «Кожожаш» эпосунан үзүндүнү окуп, мазмунун айтып бергиле.

Сур эчки зарлап ыйлады,
 Көзүнүн жашын тыйбады:
 «Балдарымдын бири жок,
 Калган башым соо койбой,
 Өзүмдү кууп кыйнады.
 Барбаган тоом калбады,
 Эчкинин берсең тилегин,
 Мергендин аскада калсын жандары!»
 Капаланган Эчкинин,
 Кабыл болду тилеги.
 Мергендин турган аскасы,
 Мелтиреген зоо болуп,
 Асманга жакын тирелди.
 Кожожаш тиктеп караса
 Асканын орто ченинде,
 Каргадай болуп турабы.
 Каршында турган Эчкиге,
 Мергендин, кайгырып айткан бир жообу:
 Акыры келип таштадын,
 Күзгүдөй таштын бооруна.
 Антташып айткан кебине,
 Камалдым келип аскага.
 Эчки, жеттин го сен да кегине.
 Сур эчки анда кеп айтат:
 Карапайым эмесмин,
 Кайберендигим аныкмын.
 Айтканым укпай жүрчү элен,
 Эми, мерген кандайсын,
 Сага мен энелигим тааныттым.
 Мерген болбой куруп кал,
 Аскадан түшпөй туруп кал!
 Атаң менен энеңиз,
 Көзүңнөн жашын тыйбасын,
 Аскада туруп саргайып,
 Арманда өлсүн бир башын.
 Кайыр кош, мерген, эсен бол,
 Кайгы тартып, кесел бол!

§ 63. Көнүгүүлөр – Упражнения

217. Көп чекиттин ордун сүйлөмдөрдү маанисине карата кашаанын ичиндеги баяндоочтор менен толуктап жазгыла (даназаланат, биригишет, болуп эсептелет, өстүрүп, кеңейтет, изилдөө жүргүзгөн, негиздеген, сезилет, жарата баштаган).

1. Исаак Ньютон химия боюнча да ... , металлдардын касиеттерин 2. Мультфильм фантазия менен кыялды ..., ички дүйнөбүздү 3. В. А. Моцарт 5 жашынан музыкалык чыгармаларды 4. «Манас» эпосунда адамдык жакшы сапаттар 5. Химиялык реакция жүргөндө жөнөкөй заттардын атомдору молекулаларга 6. Бешик ырында эненин балага болгон мээрими, сүйүүсү күчтүү 7. Жыландын тили – анын сезүү органы

218. Варианттардын бирин тандап, сүйлөмдөрдү толуктап жазып, баяндоочтордун астын сызгыла.

1. Кыргыздар жашоо шартына ылайык боз үйдүн ... түрүн өнүктүргөн.

а) көтөрмө б) жүктөмө в) оймолонгон

2. Ал кезде Энесайдын боюнда ар кошкон ... эл жашаган.

а) улут б) кыргыз в) уруу

3. Ата-энеңди сыйласан, өз ... сый көрөсүн.

а) бир тууганыңдан б) баландан в) досундан

4. «Ноорозду» ... катары чыдамсыздык менен күтөбүз.

а) май майрамы б) күз майрамы в) жазмайрамы

5. 1206-жылы ... бүт монгол элинин башчысы болуп калган.

а) Тимучин б) Македонский в) Манас

219. Макалдарды маанисине карата толуктагыла жана баяндоочторго суроо бергиле.

1. Жазгы суук (Весенний холод до костей пронизывает).

ок болбойт

2. Өткөн ишке (Что было, то прошло и былъем поросло).

атың барда жер тааны

3. Мылтык болбой, (Без ружья нет пули (она ни к чему).

жандан өтөт

4. Атаң барда эл тааны, (Когда у тебя есть отец, познай народ, пока у тебя есть конь, познавай землю)

уулум сен ук өкүнбө.

220. Берилген сөз айкаштары менен жөнөкөй жана тутумдаш баяндоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө.

1. Алтын күз	4. Табият сулуулугу
2. Тартиптүү окуучу	5. Биринчилик үчүн аракет
3. Жылдызы жарык	6. Илимий окумуштуу

219-көнүгүүдөгү макалдарды жаттап, маанисин түшүндүргүлө.

§ 64. Өтүлгөн материалдар боюнча алган билимдерин жөнгө салуу – Систематизация знаний по пройденным материалам

221. Төмөнкү сөздөрдү ээ, баяндооч катары пайдаланып сүйлөм түзгүлө.

1. Мергенчи, окуу китеби, адам баласы, темир жол, бака жалбырак, мугалим, тоолор;

2. Жазып жатат, чуркап чыкты, аткарат, кайтышты, чакырган.

222. Туура вариантын ✓ белгиси менен белгилегиле:

1. Сүйлөмдүн баяндоочу эмнени билдирет?

- а) кыймыл-аракеттин ордун
б) энин кыймыл-аракетин
в) кыймыл-аракеттин мезгилин

2. Баяндооч түзүлүшүнө карай кандай болуп бөлүнөт?

- а) жөнөкөй, тутумдаш
б) бир өңчөй
в) татаал

3. Жөнөкөй баяндоочту ✓ белгиси менен белгилегиле:

- а) айтып берип жатат
б) түшүндүрдү
в) көтөрүлүп калган

4. Тутумдаш баяндоочту ✓ белгиси менен белгилегиле:

- а) кыйналды
б) аткарат
в) жыгылып кете жаздадым

5. Баяндооч кандай суроолорго жооп берет?

- а) ким? эмне?
б) эмне кылып жатат? эмне кылды?
в) кайсы жерде? кайсы жакта?

6. Сүйлөмдүн маанисине карата баяндоочун туура толуктагыла: Комуздун добушу ... кулакка жагымдуу

- а) жаңырып, танпыйт

- б) кубулжуп чыгып, угулат
- в) акырын, сайрайт

7. Жонокой жана тутумдаш баяндоочторду өз-өзүнчө топторго бөлүп жазгыла.

Жардам берип жатышат, жөнөштү, кете берди, ырдайт, ба-рууга камынып келишти, келип калган, кабарлайт, тартылган, шыктандырып тургансыйт, даярдоого кам көрүшкөн, шашылбай калышты, сүйлөдү, талдаган, жазып чыккан, башталды.

8. Биринчи катардагы сөздөргө, экинчи катардагы баяндоочторду туура койгула.

1) Булбул уккулуктуу ...	окуп бүттүк.
2) Алыстан кыздардын карааны ...	
3) Кыял өзүнүн сүрөтүн ...	
4) Бул китепчени ...	
5) Мен абдан ...	
	сүйүндүм.
	сайрап жатат.
	көрүндү.
	тартты.

223. Сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн тапкыла.

1. Европада 30дан ашык мамлекет орун алган. 2. Жарганат, курт-кумурскалар менен азыктанат. 3. Адамдар кагазды колдонууну II-кылымда үйрөнүшкөн. 4. Чарльз Дарвин Англиядагы Шрусбери шаарында туулган. 5. Мексикалыктар кожогат кактусунун жемишинен мармелад жасашат. 6. Канадада буудай көп эгилет. 7. Гректерден таланттуу окумуштуулар көп чыккан.

☐ Баш мүчөлөрдү катыштырып, сүйлөм түзүп келгиле.

§ 65. Сөз өстүрүү – Развитие речи

224. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдик катышы боюнча маанисин түшүндүргүлө.

- 1) айлануу – тегеренүү – жылуу;
- 2) убакыт – мезгил – маал – моонот;
- 3) сутка – бир түн, бир күн;
- 4) жалшайган – жеңирейген – жапыз.

225. Жогорку сөздөрдүн пайдаланып, маанисине жараша сүйлөмдөрдү толуктап жазгыла.

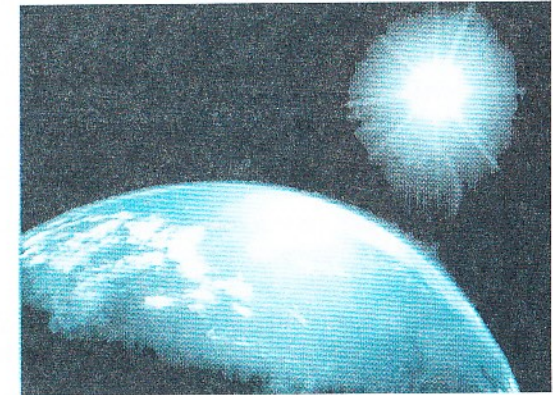
1. Күзөтчү ..., ... бала-бакчаны кайтарат. 2. Жер планетасы Күндү ... жүрөт. 3. Балдар талаадагы чоң ... таштын үстүнө чыгып ойношту. 4. Бүтүрүүчүлөр мектеп менен коштошо турган ... да келди. 5. Жер өз огунда бир ... бир жолу айланат. 6. Асмандагы

Ай жай ... баратат. Сагын аскердик ... аткарып бүттү. Саякатчылар ... үйдүн жанынан өтүп бара жатышты. 8. Мен кечке маал келип каламын.

226. Текстти окуп, жаңы сөздөр менен түзүлгөн сүйлөмдөрдү которгула.

ЖЕР

Жер – Күн системасындагы планеталардын бири. Ал Күндөн 149,6 миллион километр аралыкта, дээрлик айлана боюнча күндү айланып жүрөт. Жер Күндү толук бир жолу айланып чыккан моонот жыл деп аталат. Жер өз огунун айланасында толук бир жолу айланганга кеткен убакыт сутка деп аталат. Бир жылда болжол менен $365 \frac{1}{4}$ сутка болот. Жер шары уюлдарында азыраак жалпайып турат. Күндүн нуру Жерди ар кандай жарык кылып турат. Ошондуктан Жерде жыл мезгилдери алмашып турат. Жаздан кийин жай, андан соң күз менен кыш келет. Жердин үстүнкү катуу катмары жер кыртышы деп аталат. Жер кыртышы – таштуу катмар деп аталат. Жер астындагы суулар – Жердин суу катмарын түзөт.

Жердин аба катмары атмосфера деп аталат. Ал азот жана кычкылтектен турат. Адам жаратылыш байлыктарын акыл-эстүүлүк менен пайдаланышы керек. Бизди курчап турган чөйрөнү – аба, суу, топуракты булгануудан сактоо зарыл.

Мектеп окуучулары үчүн энциклопедиядан

227. Суруолорго жооп берүү аркылуу эки-экиден маектепшиле.

- ? 1. Жер кандай планета?
- 2. Ал Күндү кандай айланып жүрөт?
- 3. Кандай моонот жыл деп аталат?
- 4. Кандай убакыт сутка деп аталат?
- 5. Эмне себептен жыл мезгилдери алмашып турат?

6. Жердин үстүнкү катмары эмне деп аталат?
7. Жердин аба катмары эмне деп аталат?
8. Жаратылыш байлыктарына кандай мамиле кылышыбыз керек?

228. Биринчи катардагы сүйлөмдөргө экинчи катардагы сөздөрдү маанисине жараша туура байланыштыргыла.

1. Жер Күндү толук бир жолу айланып чыккан ... жыл деп аталат.	убакыт-мөөнөт
2. Жердин үстүнкү ... катмары жер кыртышы деп аталат.	бекем-катуу
3. Жер шары уюлдарында азыраак ... турат.	ж а н т а й ы п - жалпайып
4. Бир жылда болжол менен 365 4/1 ... болот.	күн - түн - сутка.

Бизди курчап турган чөйрөнү булгануудан кантип сактайбыз, үйдөн аңгеме түзүп келгиле.

§ 66. Көнүгүү, машыгуу иштери, сөз өстүрүү – Упражнение, приобретение навыков и развитие речи

229. 1. Текстти окуп, сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн тапкыла.

ДУЙНО ЭЛДЕРИ

Жер жүзүндө 5 миллиарддан ашуун адам жашайт. Алар ар түркүн элдерге бөлүнүшөт. Калкынын саны 100 миллиондон ашкан элдер да бар. Мисалы, ага кытай, орус, япон, бенгалдар кирет. Немец, француз, италяндар ондогон миллионду түзөт. Өтө аз сандагы элдер да бар. Болжолу, алардын эң эле азы – Филиппиндеги тасадай уруусу. Алар бар болгону 30дай эле киши, тоо үнкүрлөрүндө жашап, аңчылык кылышат. Ошондой эле жашайы өсүмдүктөрдү терип жешет.

Дүйнө жүзүндө көп жана аз калктуу 2 миңдей эл жашайт. Алардын тилдери ар башка, үрп-адаттары да ар түрдүү. Алар бири-биринен сырткы көрүнүшү боюнча да айырмаланышат.

Элдердин көпчүлүгү өз эне тилинде сүйлөшөт. Бардык элдер биригип адамзатты түзөт. Адамдар тынчтыкты каалашат. Алар бакубат турмушта жашоого умтулушат, келечек муун үчүн кам көрүшөт.

Мектеп окуучулары үчүн энциклопедиядан

- тасадай уруусу – род, племя тасадай, үнкүр – пещера

аңчылык кылуу – заниматься охотой
жашайы өсүмдүктөр – дикие растения
үрп-адаттар – обычаи
сырткы көрүнүш – внешний вид
айырмаланышат – отличаются, различаются
бакубат турмуш – мирная жизнь

230. Жогорку жаңы сөздөрдү пайдаланып, көп чекиттин ордун толуктап, алардын баяндоочун тапкыла.

1. Мергенчилер Сары-Жазга кетишти. 2. Дүйнө элдеринин ар түрдүү. 3. Адамдар боюнча да 4. Филиппиндеги саны абдан аз. 5. Тоо ... жашаган адамдар да бар экендигин билдик. 6. Тынчтык элдери жашашат.

231. Берилген суроолуу сүйлөмдөр аркылуу эки-экиден маектешкиле.

1. Жер жүзүндө канча адам жашайт?
2. Өтө аз сандагы элдерге кайсы уруу кирет?
3. Ал уруудагы адамдар кайсы өлкөдө жашашат?
4. Алар кандай тиричилик менен күн көрүшөт?
5. Дүйнө элдери бири-биринен кандай айырмаланышат?

232. Кашанын ичиндеги сөздөрдү туура пайдаланып, сүйлөмдөрдү толуктагыла.

1. Англичандар менен америкалыктар (англис) сүйлөшөт. 2. Дүйнө элдери тынчтыкта бакубат турмушта (жашоо) умтулушат. 3. Күн – Галактиканын (жылдыздар) бири. 4. Байыркы гректер эң маданияттуу (элдер) болушкан. 5. Күрөң аюу Европа, Азия жана (Түндүк Америка) мекендейт. 6. Бамбук нымдуу, ысык (өлкөлөр) өсүмдүгү.

Жаңы сөздөр менен сүйлөм түзүп келгиле.

§ 67. Ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсү – Согласование подлежащего со сказуемым

Кыргыз тилинде баяндооч грамматикалык жактан ээге баш иет жана алар өз ара жак жана сан боюнча ээрчишет.

В кыргызском языке сказуемое грамматически подчиняется подлежащему и согласуется с ним в лице и числе.

Мисалы: *Мен жетинчи класста окуймун. Сен он үч жаштасың. Ал сабакты жакшы билет. Биз жайында Ысык-Көлдө эс алганбыз. Силер ата-энеңерге жардам корсотосуңор. Алар майрамдык салтанатка келишет.*

Орус тилинен айырмаланып, кыргыз тилинде ээ менен баяндоочтун ортосундагы сан боюнча ээрчишүү болбой калышы да мүмкүн.

Мисалы: *Дарактар көгөрдү. Жер-жемиштер бышты.*

Бул жерде **дарактар, жер-жемиштер** деген ээ көптүк санда, ал эми **көгөрдү, бышты** деген баяндоочтор жекелик санда турат.

Салыштыргыла (сравните): Деревья позеленели, ягоды поспели.

Айрым учурда ээ менен баяндоочтун ортосундагы сан боюнча ээрчишүү факультативдүү мүнөздө болушу да мүмкүн.

В кыргызском языке, в отличие от русского, согласования подлежащего со сказуемым в числе может и не быть.

Здесь подлежащие **дарактар, жемиштер** во множественном числе, а сказуемые **көгөрдү, бышты** в единственном числе.

Иногда согласование подлежащего со сказуемым в числе может носить факультативный характер.

Мисалы: *Окуучулар келишти // Окуучулар келди.
Балдар ойношту // Балдар ойноду.*

233. Сүйлөмдөрдү орус тилине которуп жазып, ээ менен баяндоочтун астын сызгыла.

1. Мугалим сабакка кирди. 2. Самат эртен айылга кетет. 3. Мен шаарга бардым. 4. Ал иштеп бүттү. 5. Мен быйыл сегизинчи класста окуймун. 6. Сен өз убагында келдиң. 7. Апам ооруканада иштейт. 8. Биз жазуучулар менен жолугуштук. 9. Элдер бул аңгемени кызыгуу менен угушту.

234. Маскети ролдорго бөлүп, ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсүн аныктагыла.

Айганыш: – Сен сабактарыңды окуп бүттүңбү?

Кыял: – Үй тапшырмалар көбүрөөк берилиптир. Мен жетише албай жатамын.

Айганыш: – Сен тапшырмаларыңды аткара бергин. Апам экөөбүз базарга барып келебиз.

Кыял: – Атам үйдө калабы?

Айганыш: – Жок, ал чон атамдыкына барат.

Кыял: – Кечинде филармонияга концертке барабызбы?

Айганыш: – Кайсы ырчынын концерти болот экен?

Кыял: – Эстрада жылдызы Мирбек Атабековдун майрамдык концерти болот экен.

Айганыш: – Ал алгач кайсы ырды ырдап чыккан?

Кыял: – Ал, эң биринчи «Жүзүң» аттуу ырды ырдап чыккан.

Айганыш: – «Жылдын мыкты ыры» деген номинацияга кайсы ыры татыктуу болду эле?

Кыял: – Чоң энесин эскерүүгө арналган «Алтын энем» деген ыр чоң ийгиликке жетишти. Бүгүн Мирбек Атабеков Кыргызстандын белгилүү, таланттуу аткаруучусу.

235. Текстти окуп, сүйлөмдөрдөгү ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсүн түшүндүрүп бергиле.

МУЗЫКАНЫН ТААСИРИ

Музыка адамга чон таасир тийгизет. Ал адамдын ички сезимине кубаныч алып келет. Адамды чарчоодон жана капалыктан арылтат. Өтө жагымдуу обон адамдын артериялык кан басымын калыбына келтирет. Ошондой эле жүрөктүн иштешин оңдоп, өмгөккө жөндөмдүүлүгүн жакшыртат. Андыктан биз чарчап-чаалыкканда жакшы ыр-күүгө кулак төшөйбүз. Назик чыккан музыканы берилип тыңшайбыз, коңүлүбүздү көтөрөбүз.

236. Томонку сүйлөмдөрдү ээлик милдетти аткаруучу тиешелүү сөздөр менен толуктап, ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсүн далилдегиле.

1. IX-кылымдын ортосунан тартып ... өз алдынча мамлекет болуп эсептелет. 2. Тропик өлкөлөрүндө жыл бою гүлдөп, уругу да быша берет. 3. ... Күнгө, жылдыздарга чейинки аралыкты өлчөй алышат. 4. Атлантика океанындагы аралдарда жайгашкан. 5. Кыргызстандын ... улуттук колориттеги кийимдердин жаны модаларын жаратып жатышат. 6. Миллиондогон ... дүйнөнүн төрт тарабына саякатка чыгышууда.

Пайдаланылуучу сөздөр: *олимпоздор, модельерлер, туристтер, Франция, Улуу Британия мамлекети, чай бадалы.*

«Мен сүйгөн ырчы» аттуу монолог түзүп, айтып бергиле.

§ 68. Сөз өстүрүү – Развитие речи

237. Томонку ырды кырааты менен окуп, тилинерди жатыктыргыла.

КИТЕПТИ СҮЙ

Китепти сүй, баркын бил,	Сүттөй таза тилеги,
Китептин көп акылы.	Деңиздей кең талабы.
Ким китепке дос болсо,	Көктөй тунук, акыйкат,
Ал – ошонун жакыны.	Анын ар бир барагы.

Ошондуктан баркын бил,
Кирдебесин бир чети.
Сыя төгүп булгабай,
Жакшы сакта китепти.

А. Осмонов

баркын бил – цени
кирдебесин бир чети – не марай даже краешка
көктөй тунук – прозрачное, как небо

238. Ырдын мазмуну боюнча томонку суроолорго жооп бергиле. Ээ менен баяндоочтун ээрчишүүсүн түшүндүргүлө.

1. Силер китепти сүйүп окуйсунарбы?
2. Ким китеп менен достошо алат?
3. Кандай адам китептин жакыны боло алат?
4. Силердин жашоонордо китептин мааниси кандай?
5. Силер китептин баркын билесинерби?
6. Китепти жакшы сактоону билесинерби?
7. Адамга китептин кандай пайдасы бар?

239. Сүйлөмдөрдү кашаанын ичиндеги сөздөрдү туура формада коюп толуктагыла. Ээ, баяндоочторун тапкыла.

1. Билимдүүлөр акылдын булагы болгон китептердин
(баркын баалай бил)
2. Жакшы китептин ар бир барагы (көктөй тунук) жана акыйкат.
3. Силер урунуп жаткан китебинердин бир четин да ...
(кирдебесин) пайдаланышыңар керек.
4. Биз китепти кантип ... (сактоо) жакшы үйрөнгөнбүз.
5. Адамдар билим байлыгын китептен ... (алуу)

240. Текстти окуп, тааныш эмес сөздөрдү орусчага которгула. Сүйлөмдүн ээ, баяндоочторунун ээрчишүүсүнө коңул бургула.

КИТЕП

Жакшы китеп силерди чексиз космос мейкиндигине алып чыгат. Ар кандай маалыматтардын булагы болгон китеп билиминерди тереңдетет. Китептин пайда болгонуна бир нече миң жыл болду. Бул мезгилдин ичинде анын түрү аябай өзгөрдү. Вавилондуктар жана башка байыркы элдер китепти ылайдан жасашкан. Ал эми Кытайда алгачкы китептер жука бамбук тактачалар түрүндө болгон. Биздин замандын II кылымынан тартып кагазга жаза башташкан.

Байыркы Египетте таш плиталарга чегип, китеп жазышкан. Кийинчерээк папирусту ойлоп табышты. Египет папирусу ошол кездеги эң мыкты жазуу материалы катары Байыркы Греция менен Римде да дээрлик 2 миң жыл пайдаланылган. XIII кылымдан тартып Европада кагаз негизги жазуу материалы болуп калды. Акыры XV кылымда китеп басуу ойлоп табылды.

Китеп менен дос болгула, ал силерге билимдин бардык кеңчтерин ачат. Китеп – бул адам баласы жасаган кереметтердин эң баалуусу!

Жогорку текст боюнча оюнарды айтып бергиле.

§ 69. Коңүгүү, машыгуу иштери, сөз өстүрүү – Упражнение, приобретение навыков и развитие речи

241. Томонку сүйлөмдөрдөгү ээ менен баяндоочтун ортосундагы ээрчишүүнү (сан, жак, түр боюнча) ажыраткыла.

1. Ай дайым Жердин айланасында айланып турат. 2. Акулалар медуза жана майда балыктар менен азыктанат. 3. Мен комузчулук өнөрдү абдан жакшы өздөштүрүүдөмүн. 4. Алар мамлекеттик аксамендерин ийгиликтүү ташгырып жатышат. 5. Ата-бабаларыбыз көчмөн турмушта жашашкан. 6. Ал космос мейкиндиги жөнүндө кеңири маалымат берди. 6. Биз Ч. Айтматовдун чыгармаларын окуп жатабыз.

242. Томонку сүйлөмдөрдү ээлик милдетти аткаруучу сөздөр менен толуктагыла.

1. ... эмгек процессинде акырындап табиятты таанып-биле баштады.

- а) коом б) эколог в) адам

2. ... сөз табар, куудул катары эл арасына таанылган.
 а) клоун б) Куйручук в) күлдүргүч
3. ... космоско алгачкы жолду салган.
 а) биз б) ал в) мен
4. ... – тиричиликтин булагы, ... – ырыскы дарагы.
 а) тоо а) эмгек
 б) жаратылыш б) окуу
 в) иш-аракет
5. ... фантазия менен кыялды өстүрүп, ички дүйнөбүздү кеңейтет.
 а) спектакль б) мультфильм в) драма

243. Көп чекиттин ордуна баяндоочтук милдетти аткаруучу жана мааниси жактан туура сөздү жазгыла.

1. «Кыргызфильм киностудиясында кыркка жакын мультфильм
 а) сүрөттөлгөн б) көрсөтүлгөн в) тартылган
2. 1980-жылы Москвада Олимпиадалык оюндар
 а) өткөрүлгөн б) башталган в) таанылган
3. Телефон – бул грекче үндү алыска угузуу дегенди
 а) айтылат б) туюндурат в) түшүндүрөт
4. Маймылдар дарактын башында гана женил, шамдагай
 а) кыймылдайт б) жүгүрөт в) басат
5. Мексикада буудай, балкамыш жана кофе
 а) өстүрүлөт б) айдалат в) алынат

244. Текстти окуп, сүйлөмдөрдөгү ээ, баяндоочторду суроо берүү аркылуу тапкыла.

МУЛЬТФИЛЬМ

Мультфильмдердеги сүйүктүү каармандар: арстан Бонифацийди, Винни Пухту, Крокодил Гена менен Чебурашканы, Микки Маусту, үлбүрөгөн Кар кызы, шок Карлсон жана даанышман Толубай сынчыны силер жакшы билесинер. Мультфильм бөбөктөрдүн фантазиясы менен кыялдануусун, ой жүгүртүүсүн өстүрөт, ички дүйнөсүн кеңейтет. Алар кызыктуу, көңүлдүү, нускалуу мультфильмдерди берилип көрүшөт.

Кыргызфильм киностудиясында көп кызыктуу мультфильмдер тартылган. Мисалы: «Саймалуу жомок», «Эки божок», «Акыл

Карачач», «Куйручук», «Толубай сынчы», «Сандык» жана башка мультфильмдерди атоого болот. Анын ичинен айрымдары ар кандай фестивалдарда байгелерге ээ болгон.

Мектеп окуучулары үчүн энциклопедиядан

- Мультфильм жөнүндө маек түзүп келгиле.

§ 70. Ээ менен баяндоочтун сүйлөмдөгү орду – Место подлежащего и сказуемого в предложении

Сүйлөмдүн ээси дайыма баяндоочту башкарып турат да, баяндоочтон мурда орун алат.

Подлежащее всегда управляет сказуемым и стоит перед сказуемым.

Мисалы: *Марио Римде жашайт.*

Сүйлөмдүн баяндоочу өздөн кийин келип, сүйлөмдүн аягынан орун алат.

Сказуемое в предложении употребляется после подлежащего и стоит в конце предложения.

Мисалы: *Ак куулар жылуу жактарга учуп кетишет.*

245. Текстти окуп, сүйлөмдөрдүн ээ, баяндоочун таап, алардын сүйлөмдөгү орун тартибин түшүндүргүлө.

КУЙРУЧУК (1866–1940)

Анын өз аты Кудайберген. Азыркы Жумгал районунда кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Атасы Өмүрзак байларга жалчы болгон. Апасы болсо байлардын үй жумушун жасаган. Ал эми

кичнекей Куйручук байлардын козу-улагын кайтарган. Үйлөрдү кыдырып, тамак-аш сураганга мажбур болгон. Ал эл турмушуна жакын эле. Бай-манаптардын жоруктарын ашкерелеген. Ал чукугандай сөз табар, куудул катары эл арасына таанылган. Ушундан улам эл аны Куйручук атка кондурут. Куйручук төкмө ырчы, аткаруучу да болгон. Ал ашкере куудул катары кыргыз адабиятынын тарыхында калды. «Куйручук» аттуу мультфильмде анын жоруктары кызыктуу берилген.

- жалчы – наёмный работник, батрак
- кедейдин үй-бүлөсүндө – в семье бедняков
- байлардын жоруктарын ашкерелеген – выявлял поведение и поступок богатых
- чукугандай сөз тапкан – он быстро подыскал удачное слово; он вдруг сообразил
- куудул – комик, клоун, имитатор
- эл арасына таанылган – признанный народом
- төкмө ырчы – певец-импровизатор

1. Куйручук кандай үй-бүлөдө туулган?
2. Куйручуктун өз аты ким болгон?
3. Ал кичинесинен кантип жан бакан?
4. Куудул катары кантип таанылган?
5. Ал дагы кандай өнөргө ээ болгон?
6. Кыргыз адабиятынын тарыхында ал ким катары калды?

246. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн ээ менен баяндоочунун ордун аныктагыла жана орусчага которгула.

1. Курманжан Датка Кара-Суу районуна караштуу Мады кыштагында туулган. 2. Бүгүн илимий кызматкерлер Улуттук китепканада кенешме өткөрүшөт. 3. Мен Куйручуктун кызыктуу жоруктарын окудум. 4. Биз Толубай сынчынын өмүр баяны менен тааныштык. 5. Тропиктерде банан, бамбук жана башка өсүмдүктөр өсөт. 6. Л. Н. Толстой балдар үчүн жомокторду жана түрдүү тарыхый окуяларды жазган.

□ Тексттин мазмуну боюнча өз оюнардан жазып келгиле.

§ 71. Сөз өстүрүү – Развитие речи

247. Макалдарды окуп чыгып, андагы сүйлөмдүн ээлерин оозеки ажыраткыла.

1. Кыбыраган адам кыр ашат. 2. Дарак жемишинен таанылат. 3. Адам акылынан таанылат. 4. Шумкар учушунан таанылат. 5. Акылдуу адам тапка дан өстүрөт. 6. Ач болбой, адам ашты ойлобойт.

248. Берилген үлгү боюнча бири-биринерге досунарды тааныштыргыла.

- Айдай, таанышып ал, Асель. Ал – окуучу.
- Асель, бул – Айдай. Ал биздин мектепте окуйт.
- Айдай жакшы окуйт.

249. Төмөнкү сүйлөмдүн ээсине баяндоочторду туура байланыштыргыла.

1. Сары-Челектин бийик тоолорун марал, кулжа, кундуз	жаайт.
2. Көк асманда жылдыз	турат.
3. Пальма бутактанбай тик	мекендейт.
4. Деңиз, океандардан бууланган суу жерге	жымындайт.
5. Адамдын мээси көп сандаган нерв клеткаларынан	өсөт.

250. Көп чекиттин ордуна тиешелүү баяндоочторду койгула.

1. Таланттуу жаштар эл аралык конкурстарга ... 2. Музыка адамдын ички сезимине чоң таасир тийгизет. 3. Күлкү ден соолукту чындайт жана өмүрдү узартат. 4. Чыңгыз хан 1162-жылы жарык дүйнөгө келген. 5. Ноороз майрамы өзгөчө даярдык менен өткөрүлөт. 6. Цейлон жана Индия чайлары абдан бааланган.

251. Сүйлөмдөрдү туура келген вариант (ээ) менен толуктагыла жана баш мүчөлөрүн аныктагыла.

1. ... жыгачтан, кийизден, чийден жана боо-чуудан турат.

а) жыгач үй	б) чатыр	в) боз үй
-------------	----------	-----------
2. ... муундан-муунга мурас катары сакталып келе жатат.

а) «Манас» эпосу	б) тарыхый чыгарма	в) эне тили
------------------	--------------------	-------------

3. кулакка мукам угулат.
 а) ыр-күү б) комуз күүлөрү в) ырчынын үнү
4. ... эзелки заманда Энесайдын боюнда жашашкан.
 а) түрктөр б) орустар в) кыргыздар

☐ Табышмактарды окуп, орус тилине которуп, жандырмагын тапкыла.

1. Узун жолдо уй мөөрөйт. (п...)
2. Кандай көк деп пашылба,
 Бул куш жашайт чатырда. (к...)
3. Мындай сары тоодо өсөт,
 Көктөмдө үзүп эл жешет. (с...к)
4. Желими жок, мыгы жок,
 Чебер уста жасаган.
 Ал кандай жай, төрт мезгил,
 Ата-бабаң жашаган? (Б...ү.)

§ 72. Чейректик кайталоо үчүн тапшырмалар – Задания для повторения материалов за четверть

1. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн санап бергиле.
2. Жөнөкөй ээ менен түзүлгөн сүйлөмдү тапкыла.
 а) Ысык-Көл – кыргыз деңизи.
 б) Эр жигит эл четинде.
 в) Ат – адамдын канаты.
3. Татаал ээ менен түзүлгөн сүйлөмдү тапкыла.
 а) Мен мектепте окуп жатамын.
 б) Атам шаарга жоноп кетти.
 в) Тарбия үйдөн башталат.
4. Энин милдетин аткаруучу зат атоочту тапкыла.
 а) Окумуштуу илимий ачылып жасады.
 б) Ал 7-класста окуйт.
 в) Беш окуучу семинарга катышты.
5. Энин милдетин аткаруучу жекелик сандагы ат атоочту тапкыла.
 а) Биз жакшы окуп жатабыз.
 б) Бул – Айдай деген кыз.
 в) Алиппе – окууга, жазууга үйрөтөт.

6. Энин милдетин аткаруучу сын атоочту тапкыла.
 а) Окуу оңой эмес.
 б) Ала-Тоо көркөк келди.
 в) Жаман – өз камын ойлойт, жакшы – эл камын ойлойт.
7. Энин милдетин аткаруучу сан атоочту тапкыла.
 а) Билимдүү өз эмгегине ишенет.
 б) Мен китеп окуп жатамын.
 в) Бешөө Москвага кетишет.
8. Тутумдаш энин милдетин аткаруучу кош сөздөрдү тапкыла.
 а) Курбу-курдаштар чогулушту.
 б) Темир жол салынды.
 в) Биз жакшы окуп жатабыз.
9. Жөнөкөй баяндооч менен түзүлгөн сүйлөмдү тапкыла.
 а) Таң атты.
 б) Чыңгыз ойноп жатат.
 в) Топ алыс ыргып кетти.
10. Тутумдаш баяндооч менен түзүлгөн сүйлөмдү тапкыла.
 а) Сөз көркү – макал.
 б) Апам үй жумуштары менен алек болуп жатат.
 в) Көктөгү жылдыздар жымыңдайт.
11. Баяндоочтун милдетин аткаруучу сөздөрдү тапкыла.
 а) аныктооч, толуктооч, бышыктооч
 б) зат, ат, сын, сан атооч сөздөр
 в) кош, кошмок сөздөр
12. Энин сүйлөмдөгү ордун айтып бергиле.
 а) сүйлөмдүн аягында
 б) баяндоочтон мурда
 в) баяндоочтон кийин
13. Баяндоочтун сүйлөмдөгү ордун айтып бергиле.
 а) ээден кийин келип, сүйлөмдүн аягында
 б) сүйлөмдүн ортосунда
 в) ээден мурда
14. Ээ менен баяндооч кандай ээрчишет?
 а) ээге баш ийбейт
 б) ээге баш иет, өз ара жак жана сан боюнча ээрчишет
 в) бирдей суроого жооп берүү менен ээрчишет.

1. Текстти окугула.
2. Ээ менен баяндоочтун сүйлөмдөгү ордун жана алардын ээрчишүүсүн айтып бергиле.
3. Тексттин негизги идеясын далилдегиле.

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ

Калыгул 1785-жылы Ысык-Көлдүн Кара-Ой айылында Бай деген оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Атасынан калган дүнүйөгө ээ болгон Калыгул өмүрү өткүчө эч нерседен кор болбой чоңойгон. Калыгул эр жеткен кезинен эле тамсилчи, маселчи акын катары тааныла баштайт. Ал сөзүн макалдатып, акырын, токтоолук менен акыл-насыят катарында сүйлөгөн. Бий катары бардык маселени калыстык менен чече билген. Ушундай даанышмандыгы аркылуу карапайым элдин урмат-

сыйына ээ болгон. Ошондон улам эл ичинде «Кара кылды как жарган, Калыгулдай калыс бол» деген ылакап калган.

Калыгул олуя, көзү ачык, даанышман катары таанылган адам. Акындын «Акыр заман», «Калыгулдун сөзү», «Ысык-Көл тууралуу айтканы», «Санат, насыят, терме ырлары» сыяктуу эл оозунан жыйналып алынган чыгармаларында акыр заман идеясы терең берилет. Ошондой эле санат, насыят, терме, адамдын адепсиз жүрүш-турушун сындаган, жаштарды адептүүлүккө чакырган саптары да арбын. Калыгулдун «шайыры болбой эл болбойт, пейили жакшы кем болбойт» деген санаты кыргыз эли үчүн классикалык саптар болуп калды. «Өзөндүү сууга тал бүтөт, өлбөгөн кулга мал бүтөт» деген анын сөзү бизге ылакап болуп калды.

Калыгулдун 243 саптан турган санат-насыят ырларынан:

Кызаргандын баарысы,
Манат болот турбайбы.
Кылган иштин баарысы,
Адат болот турбайбы.
Ырдагандын баарысы,
Санат болот турбайбы.

«Акыр заман» казалынан:
Акыр заман адамы,
Алым болот деп айткан.
Аяттын сөзүн бек тутпай,
Залым болот деп айткан.
Аганын тилин ини албай,
Чагым болот деп айткан.
Биринин тилин бири албай,
Жайыл болот деп айткан.

Түшүндүрмө сөздүк:

1. алым – тантык деген мааниде
2. аят – Курандын бөлүмдөрү

3. жайыл – чачыранды
4. залым – ыймансыз

IV ЧӨЙРӨК

§ 73. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн кайталоо – Повторение главных членов предложения

► Эске түшүргүлө: – Вспомните:

1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деген эмне?
2. Ээ, баяндооч кандай суроолорго жооп берет?
3. Баш мүчөлөр түзүлүшү боюнча кандай бөлүнөт?
4. Баш мүчөлөрдүн кызматын кайсы сөз түркүмдөрү аткарат?
5. Кыргыз жана орус тилдеринде ээ менен баяндооч кандай ээрчишет?

– Что такое главные члены предложения?

– На какие вопросы отвечают подлежащее и сказуемое?

– Как классифицируются главные члены по составу?

– Чем выражаются главные члены предложения?

– Как согласуется подлежащее со сказуемым в кыргызском и русском языках?

252. Текстти окуп, сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүн (ээ, баяндоочун) көчүрүп жазып, аларды орус тилине которгула.

АСАН КАЙГЫ

Асан Кайгы – ойчул, акылман, сынчы-философ акын болгон. Өмүр бою элдин мунун мундап, зарын зарлап жүргөндүктөн, Асан Кайгы аталган. Болжолу, ал XIV кылымда жашап өткөн. Асан Кайгы элдин камын ойлоп, жер издеп Талас, Нарын, Ак-Сай, Ат-Башыга чейин барган. Бирок ал адамга сыйлуу, малга жайлуу жер таппай, кайгыда жүрүп, каза тапкан.

Асан Кайгы дүйнөгө бейкуттукту алып келе турган жолду издеген. Уламыштарда анын замандаштары Жээренче Чечен, Акыл Карачач, Толубай сынчы, Токтогул ырчы, Алдар Көсөө болгондугу айтылат.

Бизге акылмандын чыгармалары уламыш жана үзүндү түрүндө келип жеткен.

Асан Кайгынын айткандарынан:

Жатарына жайы жок,	Салган тамы жок,
Көрө турган көзү жок,	Кылган камы жок.
Чымын байкуш кантти экен?	Алган даны жок,
Куйругу жок, жалы жок,	Баккан малы жок,
Кулан байкуш кантти экен?	Мал багарга алы жок,
Боорунда буту жок,	Көзү-башын көгөртүп,
Жылан байкуш кантти экен?	Баягы көгөн байкуш кантти экен?

- 7 1. Асан Кайгы ким болгон?
2. Эмне себептен ал Асан Кайгы деген атка конгон?
3. Ал кайсы кылымда жашаган?
4. Асан Кайгынын максаты эмне эле?
5. Ал жашоонун кандай жолун издеген?
6. Анын замандаштары кимдер болгон?
7. Берилген үзүндүдөн эмнени түшүндүрө?

253. Тексттен төмөнкү сөздөрдүн синонимин тапкыла.

1. күйүт, сарсанаа, санаа –
2. кеменгер, көсөм, даанышман, билгич, билерман
3. кайгы, убайым –
4. көздөн учуу –
5. камкор, камбыл, сактай билген –
6. ынгайлуу, ылайыктуу, ыктуу –
7. тынчтык, жайчылык –
8. курдаш, теңтуш, кесиптеш –

254. Тексттин мазмунунан 1) **ким? кимдер? эмне? эмнелер?** 2) **эмне болгон? эмне кылган? эмне болот?** – деген суроолорго жооп берүүчү сөздөрдү өз-өзүнчө топтоп жазып, алар сүйлөмдүн ээ, баяндоочу боло тургандыгын жана алардын кызматын кайсы сөз түркүмдөрү аткарып жаткандыгын аныктагыла.

Ү л г ү: *Ким? – Асан Кайгы (зат атооч),
Эмне кылган? – мундап, зарлап жүргөн (этиштик).*

- 1. Асан Кайгынын сөзүнөн берилген үзүндүнү жаттап келгиле.
2. Асан Кайгынын жан-жаныбарларга болгон боорукердигин сүрөттөп бергиле.

§ 74. Баяндоочтун түрлөрү – Виды сказуемого

Баяндооч этиштик жана атоочтук баяндооч болуп бөлүнөт.

Сказуемое бывает глагольным и именным.

Сүйлөмдө баяндооч этиш сөздөрдөн болсо, ал **этиштик баяндооч** деп аталат.

Если сказуемое выражено глаголом, оно называется **глагольным**.

М и с а л ы: *Виз мектепке кирдик. Айганыш кыргыз тилинен экзамен берди.*

Сүйлөмдө баяндооч атооч сөздөрдөн (зат атооч, сын атооч ж.б.) болсо, **атоочтук баяндооч** деп аталат.

Если сказуемое выражено именем существительным, прилагательным и др., оно называется **именным**.

М и с а л ы: *Өнөр алды – кызыл тил. Баяндоочу – кызыл тил – зат атооч.*

Биздин өлкө тоолуу. Баяндоочу тоолуу – сын атооч.

255. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, баяндоочторду тапкыла.

1. Кыял апасына ар дайым жардам берет. 2. Кыргызстандагы чет элдик волонтерлер кыргыз тилин окуп-үйрөнүп жатышат. 3. Толкуп жаткан Ысык-Көл. 4. Сабыр деген менмин. 5. Анын жаны жыйырма бештерде. 6. Менин адабий китептерим кызыктуу.

256. Берилген сүйлөмдөрдү маанисине жакындаштырып өзгөртүп түзүлө. Баяндоочтордун атын сызгыла.

Ү л г ү: *Менин атам үй курат. Менин атам куруучу.*

1. Апам кийим тигет. 2. Агам институтта окуйт. 3. Иним мектепте окуйт. 4. Эжем жалаң «бешке» окуйт. 5. Мен мектепте иштеймин.

С ү й л ö ш ö б ү з: – П о г о в о р и м:

Сен азыр кайда барасын?
Мен азыр китепканага барамын.

– Куда ты пойдешь сейчас?
– Я сейчас пойду в библиотеку.

Сен эртең кечинде кайда барасың?

– Куда ты пойдешь завтра вечером?

Эртең кечинде мен циркке барамын.

– Завтра вечером я пойду в цирк.

Сен дем алыш күнү кайда болосун?

– Где ты будешь в выходной день?

Дем алыш күнү мен көлгө барамын.

– В выходной день я поеду на озеро.

257. Томонку сүйлөмдөрдүн баяндоочун түрлөрүнө карай бөлүп жазгыла.

1. Акыл – тозбочу тон, илим – түгөнбогон кен. 2. И. Арабаев атындагы илимий-коомдук сыйлык уюштурулган. 3. Акылдуунун сөзү – кыска, айта салса – нуска. 4. Саякатчылар Түндүк уюлга жетүүгө аракет кылышкан. 5. Келе жаткандар – бешөө. 6. Кыргыздын ак карлуу Ала-Тоосу – ушул. 7. Бүгүнкү күндө туризм тездик менен өнүгүүдө. 8. Бруно Жордано көп жылдар бою Италия, Франция, Англия, Германияны кыдырган. 9. Жокко суу да жок. 10. Алты жерде алты – отуз алты.

а) этиштик баяндооч:
уюштурулган,

б) атоочтук баяндооч:
тон, кен,

Баяндоочтун түрлөрүнө карай төрт сүйлөм түзүп келгиле.

§ 75. Этиштик баяндооч – Глагольное сказуемое

Кыргыз тилинде баяндооч демейде сүйлөмдүн аягында колдонулат жана көпчүлүк учурда анын милдетин этиш аткарат.

Эгерде сүйлөмдө ээнин милдетин 1-жактагы (мен, биз) же, 2-жактагы (сен силер, сиз, сиздер) жактама ат атоочтор аткарып турса, анда баяндоочко тиешелүү жак мүчөлөрү жалганат.

М и с а л ы: *Мен окуучумун. Биз окуучубуз. Сен окуучусуң. Силер окуучусуңар. Сиз мугалимбиз. Сиздер мугалимсиздер. Мен жазып жатамын. Сен окуп жатасың. Биз жазып жатабыз. Мен улуумун. Сен кичүүсүң.*

Этиштик баяндоочтун милдетин этиштин бардык жакталуучу формалары аткарат.

М и с а л ы: 1. *Мен жетинчи класста окуп жатамын.*
2. *Биз аларды кечээ көргөнбүз.*
3. *Мага кызыктуу жомок айтып бересиң.*
4. *Эмгекчил адамды эл баалайт.*
5. *Алардан көп окумуштуулар чыгышты.*

Сказуемое в кыргызском языке обычно стоит в конце предложения и выражается чаще всего глаголом.

Если в предложении подлежащее личное местоимение 1-го лица **мен** (я), **биз** (мы) или 2-го **сен** (ты), **силер** (Вы), **сиздер** (вы) то сказуемое соответственно принимает личное окончание глагола.

Глагольное сказуемое выражается всеми спрягаемыми формами глагола.

258. Төмөнкү этиштик баяндоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Даярданып жатышат, көрүштү, келип калышар, ырдап жатты, баалайт, тарбияланууда, окуйбуз, сүйлөй баштайт, иштеп жүрөт, жаздым.

259. Көп чекиттин ордуна тиешелүү баяндоочторду жазгыла.

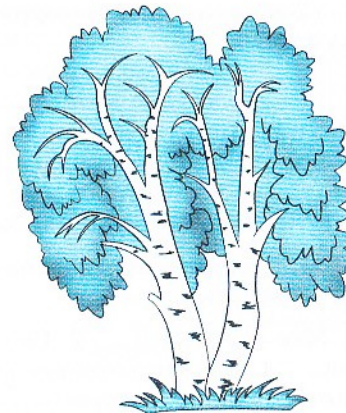
1. Бөбөктөр үчүн жаңы жомоктор телеберүүдөн 2. Ибн Сина шакирттерин дарыгерлик өнөргө 3. Альп тоолору Италияны муздак шамалдан 4. Адамдар темирди эритүүнүн ыкмасын 5. Календарь бүгүнкү күндү, айды жана жуманы 6. Кыргызстандын аймагы жети облуска 7. Ата-бабаларыбыз көчмөн турмушка ылайык келген боз үйлөрдө 8. Кыргыз Республикасында ондогон энциклопедиялар ..., басмадан

П а й д а л а н ы л у у ч у с ө з д ор: *тосуп турат, жашашкан, тартуулангып турат, бөлүнгөн, жазылып, чыкты, билип алышкан, үйрөткөн, корсотот.*

260. Текстти окуп, ээ, баяндоочторду тапкыла, тексттин аягында берилген жаңы сөздөрдүн тушуна орунчасын жазгыла.

АК КАЙЫҢ

Ак кайың бутактап өсүүчү, сымбаттуу дарак. Ачык жерде кайың жалгыздап өсөт. Ал апрелдин аягында гүлдөйт. Анын гүлү «чачы гүл» деп аталат. Ак кайыңдын жалбырагынын саргая баштаганы, күздүн – келгени. Ак кайыңдын уругу шамал менен тарайт. Ак кайың тез өсөт. Чейрек кылымда, ал беш кабат үйдөй узарат. Ак кайың эң – керектүү дарак. Бүчүрүнөн дары, шагынан шыпыргы жасалат. Ак кайың таптуу отун. Ак кайыңдан тактай тилинип, сөнгөгүнөн фанера, эмерек жасалат. Жыгач спирти алынат.

Балдар энциклопедиясынан

бутактап өсүүчү –
сымбаттуу дарак –

бүчүр –
шагы –

3. жалгыздан өсөт – 7. таптуу отун –
4. чейрек кылымда – 8. сөнгөк –

- ? 1. Ак кайың кандай дарак?
2. Ал качан гүлдөйт?
3. Ак кайыңдын жалбырагынын саргайышы эмнени билдирет?
4. Анын уругу эмне болот?
5. Чейрек кылымда ал кандай болот?
6. Ак кайыңдан эмнелер жасалат?

☐ Тексттин мазмунунан алынган баяндоочторду катыштырып сүйлөм түзүп келгиле.
өсөт, гүлдөйт, аталат, тарайт, узарат, жасалат, алынат.

§ 76. Атоочтук баяндооч – Именное сказуемое

▶ Э с к е т ү ш ү р г ү л о : – В с п о м н и т е :

Баяндоочтун милдетин зат атооч, сын атооч, сан атооч же ат атооч да аткарышы мүмкүн. Кыргыз тилинде атоочтук баяндооч орус тилинен айырмаланып, 1- жана 2-жактын жак мүчөлөрүн кабыл алат.

Сказуемое может быть выражено существительным, прилагательным, числительным или местоимением. В кыргызском языке именное сказуемое, в отличие от русского, принимает личные окончания 1-го и 2-го лица.

М и с а л ы: *Мен чет тилдер факультетинин студентимин. Сен 7-класстын окуучусусуң. Бишкек шаары – Кыргызстандын борбору. Биздин жерибиз өтө кооз. Чыңгыз тартиптүү, сылык окуучу. Менин бобогум жетиде. Токтогул деген акын – ошол.*

261. Көп чекиттин ордуна тиешелүү жак мүчөлөрдү коюп, сүйлөмдөрдү кочүрүп жазгыла.

1. Мен спортсмен... . 2. Сиз сүйүктүү мугалим... . 3. Силер бир тууган... . 4. Биз ынтымактуу достор... . 5. Сен жыйырма беште... .
6. Мен Мөөржандан улуу... .

262. Берилген суроолорго жооп бергиле. Атоочтук баяндоочторду аныктагыла.

1. Силердин класс жетекчиси ким? 4. Анын атасы канчада?
2. Окуу болмоңор канчанчы? 5. Сенин атың ким?
3. Сиздин кесиптешинизби ошол? 6. Ысык-Көл – ушулбу?

263. Текстти окугула, анын мазмуну боюнча ой жүгүрткүлө.

РАЙКАН ШҮКҮРБЕКОВ (1931–1962)

Райкан Шүкүрбеков – кыргыздын белгилүү драматургу жана акыны. Ал актёр да болгон. Райкан Шүкүрбеков атактуу төкмө акындар, ырчылар Алымкул, Осмонкул, Калык, Атайлар менен замандаш болгон. Алардын накыл создорун, эстен чыккыс ырларын уккан. Өзү да калемин курч акын болгон. Р. Шүкүрбеков түрдүү темадагы чыгармаларды жараткан. Анын «Жашыл токой», «Эки жол», «Жек», «Канькей» сыяктуу драмалары, «Сагызган менен Түлкү», «Карга менен Чыйырчык» жана башка тамсилдери бар. Райкандын балдарга айтаар жомогу көп эле. Жомокторун ыр түрүндө айтчу. Анын «Эки божок» деген жомогу мындайча башталат:

Адырлуу тоонун ары жагында,
Ала-Тоонун бери жагында,
Калын чийдин арасында,
Кең сары Чүйдүн талаасында,
Коён тууган экен баласын коён бойдон...

Э с к е р т ү ү : Балдарга арнап жазган: «Иттин жомогу», «Ангемелер», «Карга», «Түлкү менен Теке» деген китептерин да окуп чыккыла.

- атактуу – знаменитый
төкмө акын – акын-импровизатор
эстен чыккыс – незабываемый
калемин курч – у него острое перо
- накыл сөз – мудрое слово
тамсил – басня
чий-чий (высокая жёсткая стебная трава, стебли которой идут на изготовление циновки)

264. Жогорку сөз жана сөз айкаштары менен берилген сүйлөмдөрдү толуктагыла. Сүйлөмдөрдүн ээ, баяндоочторун тапкыла.

1. Р. Шүкүрбеков балдар үчүн ... чыгармаларды жазып калтырган. 2. Ал ... менен бирге жүргөн. 3. Райкан Шүкүрбеков замандаштарынын ... көп уккан. 4. Р. Шүкүрбеков ... жазуучу болгон. 5. Калын ... арасында узун кулак коён болгон. 6. ... акын түркүн жомокторду жазган. 7. Р. Шүкүрбековдун кызыктуу ... окуп чыгабыз.

☐ Түзүлгөн суроолорго жооп берүү менен жазуу түрүндө маек түзгүлө.

1. Райкан Шүкүрбеков кандай чыгармалары менен белгилүү болгон?
2. Ал кимдердин накыл создөрүн, ырларын көп уккан?
3. Калема курч акын кандай жомокторду, тамсилдерди, драмаларды жараткан?
4. БİR түрүндөгү кандай жомокторун атап бере аласың?
5. Сен анын кандай чыгармаларын окудун?

§ 77. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби – Порядок слов в предложении

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби алардын синтаксистик кызматына ылайык аныкталат:

ээ менен баяндоочтун орду;

аныктооч жана аныкталгычтын орду;

толуктооч жана аны башкаруучу сөздүн орду;

бышыктооч жана аны башкаруучу сөздүн орду.

Сүйлөмдө ээ мурда, баяндооч андан кийин келип, түз орун тартиби боюнча орун алат.

Мисалы: *Кундуз Москвадан келди.*

Аныктооч аныкталгычтан мурда келет.

Мисалы: *Нурбек чоң шаарда окуйт (аныктооч – чоң).*

Толуктооч менен бышыктооч өздөрүн башкарган сөздөн мурда келет.

Мисалы: *Окуучулар тапшырманы аткарыпты (толуктооч – тапшырманы). Быйыл жаз эрте келди (бышыктооч – эрте).*

Порядок слов в предложении по синтаксическим функциям определяется:

подлежащим и сказуемым;

определением и местом определяемого;

дополнением и местом управляющего слова;

обстоятельством и местом обстоятельства.

Подлежащее имеет место перед сказуемым, а сказуемое после подлежащего, они образуют прямой порядок слов предложения.

Определение ставится перед определяемым словом.

Дополнение и обстоятельство должны быть перед управляющим ими словом.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн ушундай тартипте орун алышы создөрдүн түз орун тартиби деп аталат.

Бирок бул дайыма эле сакталбайт. Сүйлөмдүн маанисине, стилдик максатына ж. б. жараша сөздөрдүн орун тартиби өзгөрөт.

Сөздөрдүн түз орун тартибинин өзгөртүлүп колдонулушу алардын терс орун тартиби деп аталат.

Такой порядок слов в предложении называется прямым порядком слов.

Но это не всегда соблюдается. Порядок слов изменяется по смыслу предложения, стилистической цели и т. д.

Изменение прямого порядка слов называется отрицательным порядком слов.

Мисалы: *Даниярдын мүнөзүнө күлө турганбыз биз. (Ч. А.)*

265. Сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартибин салыштыргыла.

1. Ай сүттөй жарык. 2. 1837-жылды М. Лермонтов Кавказда откорду. 3. «Манастын» көп варианттары жана аткаруучулары бар. 4. Сары аары мыкты аңчы болуп эсептелет. 5. Булбулдун үнү абдан мукам, адамды кубантат. 6. Токойдо өсүмдүктөр кабат-кабат болуп өсөт. 8. Табияттын көптөгөн табышмактуу сырлары ачыла элек.

266. Сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартибин өз ара салыштыргыла. Кайсынысында ой түшүнүктүү болуп турат?

1. Канатбектин ою акыры иш жүзүнө ашты. – Ою иш жүзүнө Канатбектин ашты акыры. 2. Бу баланын эки жомогу боло турган (Ч. А.). – Эки жомогу турган болобу баланын. 3. Анын балдарга арнап жазган көп чыгармалары бар. – Көп чыгармалары анын арнап жазган балдарга бар. 4. Адамды байлык, бийлик көркүнө чыгара албайт. – Албайт чыгара көркүнө байлык, бийлик адамды. 5. Кожомкул – кыргыз элинин атактуу балбаны. – Балбаны атактуу Кожомкул – кыргыз элинин.

267. Берилген сүйлөмдөрдү маанисине, стилдик максатына жараша сөздөрдүн орун тартибин өзгөртүп туура жазгыла.

1. Пайда болгон мындан миллиондогон жылдар мурун Жер шарында тоолор. 2. Эң керектүү адам баласына болуп калды буюм компьютер. 3. Атайбыз макал-ылакап деп биз учкул сөздөрдү. 4. Тундрада кездешет майда суулар жана саздар көп. 5. Байыркы

гректер чыгарышкан миф ырчы Орфей жөнүндө. 6. Маугли кошо чоңоёт болтүрөктөрү менен карышкырдын.

268. Төмөнкү сөздөрдү иретке келтирип, сүйлөм түзгүлө. Түзүлгөн сүйлөмдөрдүн мааниси жактан байланышын аныктагыла.

1. Бадминтон, оюнуна, окшош, теннис. 2. Ойнолот, бул, да, тегиз, түз аянтта. 3. Бул, оюн, сыяктуу, волейбол, оюну, созулат, алганга, чейин, 15 упай. 4. Талап, кылып, шамдагайлыкты, оюн, ойнолот, тез. 5. Бадминтонду, болот, ойноого, каалаган жерде, талаада, көк жайыкта, көл жээгинде.

Жогорку мааниси жактан сүйлөмдөрдүн байланышынан түзүлгөн текстти уланткыла жана ага тема койгула.

§ 78. Жалан сүйлөмдөр – Нераспространенное предложение

Баш мүчөлөрдүн катышына карай эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм ж а л а н (айкындооч мүчө жок) ж а н а ж а й ы л м а (айкындооч мүчөлөрү бар) болуп болушат.

Жалан сүйлөмдүн курамында баш мүчөлөр гана турат.

По наличию (или отсутствию) второстепенного члена предложения простые предложения – двусоставные делятся на нераспространенные и распространенные простые предложения.

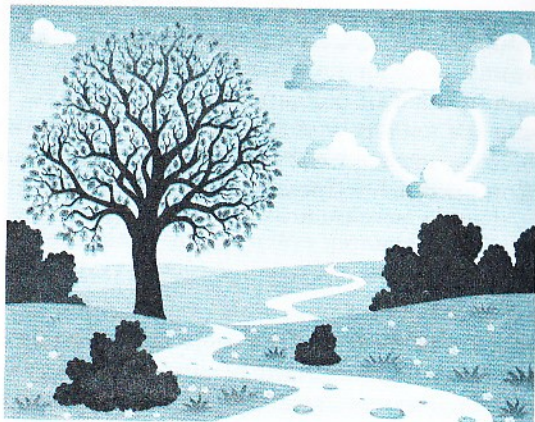
Нераспространенные простые предложения в своем составе имеют только главные члены.

М и с а л ы: *Кочгуроо кагылды. Сабак башталды.*

269. Текстти окуп, орус тилине которгула. Жалан сүйлөмдөрдү тапкыла.

ЖАЗ МЕЗГИЛИ

Жаз келди. Күн жылыды. Асман ачык. Жер жашылданды. Бак-дарактар бүрдөдү. Гүлдөр ачылды. Канаттуулар кайтып учуп келишти. Күкүк таншыды. Торгой

сайрады. Талаа жумуштары башталды. Жер айдалды. Үрөн себилди. Үй бакчалары, короо-жайлары тазаланды. Алма-өрүк жана башка жер-жемиш бактарынын түбү жумшартылды. Алар сугарылды. Мектептин айлана-чөйрөсү да иретке келтирилди. Гүлзар тазаланды. Түркүн гүлдөр отургузулду. Окуучулар көп жумуштарды бүткөрүштү. Мугалимдер аларга абдан ыраазы болушту. Жазгы жумуштар аяктады. Балдар топ ойношот. Ары-бери чуркашат. Көңүлдөрү куунак. Алар таза абада дем алышат.

270. Төмөндөгү сол жактагы сөздөргө мааниси ылайык келген оң жактагы сөздөрдү байланыштырып, жалан сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Китеп	аткарылды
Биз	жаады
Кол	гүлдөдү
Тапшырма	ачык
Күкүк	кызыктуу
Айлана	аткарылды
Күн	сайрады
Жаз	толкуду
Жамгыр	ырдадык
Ландыш	келди

271. Төмөнкү берилген сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн тапкыла.

1. Кызгалдактар ачылды. 2. Рафаэль сүрөт өнөрү менен замандаштарын таң калтырган. 3. Күлүк тапталды. 4. Чон тоту куштар жангак чагып жей алат. 5. Мелдеш күчөдү. 6. Шаркыратмалар дайыма эле бир калыпта тура бербейт. 7. Күн күркүрөдү. 8. Н. Н. Носов Пезнайка жөнүндөгү жомокту жазган. 9. Тан атты.

272. Текстти окуп, жалан сүйлөмдөрдү тапкыла.

– Апаң кайда?

Бала үндөбөдү. Апасынын жайын айтуудан кыйналчу.

– Дайынын билгизбей кетти го апан. Сен кайдан билмексин.

– Билбейм.

– Атаңчы? Атаны да билбейсинби?

Бала унчукпады.

– Эчтеме билбегениңе жол болсун, жигит? – дүкөнчү саал жекире тамашалады. – Болуптур, эмесе... билбесең билбессин. Келе чоңтогүндү тос, – деп конфет уучтап сунду.

– Чоң жигит бол!
Бала тартынды.

Ч. Айтматов, «Ак кеме»

Жалан сүйлөмдөрдү катыштырып, чакан текст түзүп келгиле.

§ 79. Көнүгүү, машыгуу иштери – Упражнения для приобретения навыков

273. Ээлик милдетин аткаруучу сөздөргө кашаанын ичиндеги сөздөрдүн маанилешин туура байланыштырып, жалаң сүйлөмгө айландыргыла.

1. Бала ...	(аткарылды, жаады, ойгонду).
2. Дарактар ...	(күчөдү, бүрдөдү, келди).
3. Ландыш ...	(ырдады, күлдү, ачылды).
4. Ысык-Көл ...	(толкуду, акты, жайнады).
5. Жомок ...	(көрүндү, басылды, айтылды).
6. Айтыш ...	(күчөдү, гүлдөдү, кобойду).

274. Берилген суроолорго жооп бергиле да, сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн тапкыла.

1. Китеп кандай?	5. Чыңгыз келдиби?
2. Булбул сайрадыбы?	6. Жомок жактыбы?
3. Мектеп чонбу?	7. Гүлдөр кандай?
4. Жер-жемиш быштыбы?	

275. Диалогду эки-экиден окуп, жалаң сүйлөмдөрдү тапкыла.

ЖАЙ МЕЗГИЛИНДЕГИ ЖОЛУГУШУУ

- А й д а й: – Алина кандайсың? Шаардан качан келдин?
А л и н а: – Жакшымын. Шаардан, бүгүн келдим.
А й д а й: – Шаарда күн ысыдыбы?
А л и н а: – Күн ысыды. Ысыкка чыдабай көлгө келдик.
А й д а й: – Абдан жакшы болду. Көлгө бирге түшөбүз.
А л и н а: – Сен көлдө сүзө аласыңбы?
А й д а й: – Ооба, мен сүзөмүн. А, сенчи?
А л и н а: – Мен сүзгөндү жакшы билбеймин. Сен үйрөтөсүңбү?
А й д а й: – Анда эмесе, кеттик көлгө!
А л и н а: – Жакшы болот, кеттик!

276. Төмөнкү сүйлөмдөрдү жалаң сүйлөмдөргө айландыргыла.

1. Мен кызыктуу китеп окудум. 2. Коңгуроо кагылып, сабак башталды. 3. Күн күркүрөп, жамгыр жаады. 4. Апам келип, биз сүйүндүк. 5. Көлгө түшүп, чабак урдук. 6. Жаз келип, гүлдөр

жайнады. 7. Тан атып, жарык кирди. 8. Кар эрип, байчечекейлер ачылды.

Ү л г ү: Мен окудум. Китеп кызыктуу.

Жалаң сүйлөмдөрдү катыштырып, диалог түзүп келгиле.

§ 80. Сөз өстүрүү – Развитие речи

277. Төмөнкү ырды окуп, тилинерди жатыктыргыла. Жалаң сүйлөмдөргө көңүл бургула.

КӨКТӨМ

Жаз келди, гүлдөр жайнап.
Алма бак бүчүр байлап.
Жел жүрөт, булут калкып.
Күн күлөт, нуру жаркып.
Аскалар шиптей учтуу.
Коо-колот жыпар жыттуу.
Жер жашыл, асман көпкөк.
Ар кайсыл гүлдөр: ак, көк...

● коктөм – ранняя весна коо-колот – узкая горная долина

278. Жалаң сүйлөмдөрдөгү баяндоочтук милдетти аткаруучу сөздөрдүн синонимин тапкыла.

Ү л г ү: Окуучу саламдашты – учурашты.

Эжем жарыялады –
Маселе далилденди –
Мугалим кубанды –
Спортсмендер мелдешти –
Сабактар аяктады –
Атам сизди –

279. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, сүйлөмдөрдү толуктагыла. Алардын баш мүчөлөрүн тапкыла.

Ү л г ү: Музыка угулду. (салынды, окуп жатат, угулду, чонойду, түштү, акталды, чертилди, сугарылды, башталды, токтоду).

Уулу	Бакча
Мектеп	Той
Үй	Чагылган
Студенттер	Комуз
Суу	

280. Төмөндөгү баяндоочторду катыштырып жалаң сүйлөм түзгүлө.

1. ... отурат. 2. ... учту. 3. ... сүйлөдү. ... 4. ... жазды.
5. ... түштү. 6. ... келди.

281. Төмөнкү макалдардын маанисин түшүндүрүп бергиле.

- Ууру байыбайт. – Вор не разбогатеет.
Озунган утат. – Кто старается, тот добивается.
Кыз – конок. – Дочь гость (в доме родителей)
Тааныбасты сыйлабас. – Кого не знают, того не уважают.

☐ Төмөндөгү кластердин жардамы менен жалаң сүйлөмдөрдү катыштырып текст түзгүлө.

§ 81. Жайылма сүйлөм – Распространённое предложение

Жайылма сүйлөмдүн курамында баш жана айкындооч мүчөлөр турат.

Распространённые предложения в своем составе имеют главные и второстепенные члены.

Мисалы: *Жылдыз англис, испан, кыргыз тилдеринде эркин сүйлөйт.*

282. Сүйлөмдөрдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн таап, жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү эрежеге ылайык салыштыргыла.

1. Таң атты. Эч жерде булут жок. Асман ачык. 2. Ысык-Көл мелтиреп турат. Күн ысык. Балдар чабак уруп жарышат. 3. Жаз келди. Жазгы жумуштар башталды. Адамдар талаада иштеп жатышат. Жумуш күчөдү. 4. Айлана жымжырт. Жамгыр төгө баштады. Суу болдук. Мен үшүдүм. Ангыча үйгө да жетип калдык.

283. Төмөндөгү диалогду эки-экиден окуп, жайылма жана жалаң сүйлөмдөрдү тапкыла.

- Рысбек: – Сен эрте менен саат канчада турасың?
Нурбек: – Мен эрте менен саат 7де турамын.
Рысбек: – Мектепке канчада жөнөйсүң?
Нурбек: – Сегизде.
Рысбек: – Сабактар кызыктуубу?
Нурбек: – Ооба, кызыктуу.
Рысбек: – Китепканага барып турасыңбы?
Нурбек: – Барып турамын.
Рысбек: – Бош убактыңда эмне кыласың?
Нурбек: – Мен машыгамын. Компьютерде иштеймин. Үй ташырмаларын аткарамын.
Рысбек: – Ата-энеңерге ким жардам берет?
Нурбек: – Мен жардам беремин. Алар ыраазы болушат.
Рысбек: – Сен азыр бошойсунбу? Киного бирге баралы.
Нурбек: – Мен бош элемин.
Рысбек: – Анда эмесе, кеттик, киного.

284. Көп чекиттин ордуна баяндоочтук милдетти аткаруучу сөздөрдү жак мүчөлөрүнө карай туура жазгыла. Баш жана айкындооч мүчөлөрүн таап, астын сызгыла.

1. А. С. Пушкин жыйырма жашында «Руслан менен Людмила» поэмасын ... (жаратуу). 2. Окуу жылы Индияда июнь айында ... (башталуу). 3. Биз тынчтыкта жапоону ... (каалоо). 4. Ал Жаны Гвинеяда көп жыл ... (иштөө). 5. Мен симфониялык музыканы коңул коюп ... (угуп жатуу). 6. Силер улуттук оюндар мелдешине ... (катышуу).

285. Берилген жалаң сүйлөмдөрдү жайылма сүйлөмдөргө айландыргыла.

- Жел жүрдү.–
Сырт кашкарангы.–
Таң атты.–
Жылдыздар тарады.–
Окуу аяктады.

Улгү: *Эгин-тегин жыйналды. – Быйыл эгин-тегин эрте жыйналды.*

☐ Жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү катыштырып маек түзүп келгиле.

§ 82. Текст менен машыгуу иштери – Работа над текстом для приобретения навыков

286. Тексти окуп, сүйлөмдөрдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн тапкыла.

КУРМАНЖАН ДАТКА

Курманжан датка 1811-жылы Ош шаарына жакын Мады айылында туулган. 1832-жылы ал Алайды башкарып турган Алымбек даткага турмушка чыккан. Алымбек датка бардык кыргыздарды бириктирүүнү каалаган. Ал чечкиндүүлүк менен өз максатына жеткен. Бирок ал 1862-жылы козголоңчулар тарабынан өлтүрүлгөн. Эркиндикти сүйгөн кыргыздарды Курманжан өз колуна алат. Ал кыргыз элин акыл-эстүүлүк менен башкарып турган. Ага датка деген наам берилген. Курманжан датка орустар менен кыргыздардын ортосунда тынчтык

келишимин бекем сактап турган. Анын кыраакылыгы менен далай жерде кан тогүлбөй калган. Дипломатиялык сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө орус генералы М. Скобелев даткага чон урмат-сый көрсөткөн. Курманжан датканын кыраакылыгына жараша ага «Алай ханышасы» деп баа берген.

Алымбек датка менен Курманжан датканын уулдары Абдылдабек, Баатырбек, Асанбек, Маматбек, Камчыбек Кокон хандыгына каршы күрөшкөн. Эң сүйүктүү уулу Камчыбек дарга асылган. Уулу Маматбек жана эки небереси Арсланбек менен Мирзапаяс Сибирге айдалган.

Курманжан датка 1907-жылы дүйнөдөн кайткан. Анын легендардуу аты биздин күнгө чейин белгилүү болду. «Алай ханышасынын» неберелери Кадырбек Камчыбеков жана Жамшыбек Карабеков совет доорунун даңк орденинин кавалери болушкан. Ал эми чөбөрөсү Адышев Муса Мирзапаясович – окумуштуу-геолог, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын президенти болгон.

● **наам** – звание
датка – одно из высоких звание присуждавшихся в Кокандском и Бухарском ханствах

козголоңчу – мятежник
башкаруу – правление
тынчтык келишими – мирный договор

кыраакылык – бдительность, дальновидность, догадливость
дарга асылган – вздернут на виселице
дүйнөдөн кайткан – скончалась

«Алай ханышасы» – «Алайская царица»
доор – эпоха, век
небере – внук
чөбөрө – правнук

1. Төмөнкү сөздөргө маанилеш сөздөрдү тексттен таап жазгыла:

Ү л г ү:	төрөлгөн –	коз жарган –	туулган
	башында туруу –	жетектөө –	...
	баш кошуу –	үйлөнүү –	...
	билимдүү –	кыраакы –	...
	баалоо-барктоо –		...
	көз жумган –	өлгөн –	...
	билгичтик-билермандык –	акылмандык –	...

2. Тексттен алынган сүйлөмдөрдү айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай далилдегиле, талдагыла жана орус тилине которгула.

- 1) Алымбек датка бардык кыргыздарды бириктирүүнү каалаган.
- 2) Курманжан датка кыргыз элин ишенимдүү башкарып турган.
- 3) Курманжан датка орустар менен тынчтык келишимин түзгөн.
- 4) Курманжан датка 1907-жылы дүйнөдөн кайткан.

- ❓ 1) Курманжан датка ким болгон?
2) Ал кыргыз элин кандай башкарып турган?
3) Эмне себептен ага «Алай ханышасы» деген наам берилген?
4) Датканын уулдары кимдер болгон? Алар кандай иш-аракеттерди жүргүзүшкөн?
5) Анын небере, чөбөрөлөрү жөнүндө кандай маалыматтарды билдинер?
6) Курманжан датка качан дүйнөдөн кайткан?

- 📖 1. 1-тапшырмада берилген сөздөрдү тексттин мазмунуна байланыштырып сүйлөм түзүп келгиле.
2. Тексттин негизги идеясына ой жүгүртүлө.

§ 83. Сөз өстүрүү – Развитие речи

287. Тексти окуп, ээ жана баяндоочтук милдетти аткаруучу, мааниси жактап туура келүүчү сөздөр менен сүйлөмдөрдү толуктагыла. Баш жана айкындооч мүчөлөрүн аныктагыла.

БИШКЕК

Эгемендүү Кыргызстандын борбору – ... шаары болуп эсептелет. Ал Чүй өрөөнүнүн борбордук болүгүндө ... Деңиз деңгээлинен

700–900 метр бийиктикте Бишкек – Борбор Азиядагы ири шаарлардын бири катары Бишкек 1825-жылы чеп болуп 1878-жылы Бишкек уездинин укугун алган. 1924-жылы ... Кыргыз автономиялуу облусунун борборуна 1926-жылдан баштап деп аталган. 1991-жылы ага тарыхый өз аты Аянты 15,7 миң га, ... 4 администрациялык аймакка

П а й д а л а н ы л у ч у с ۆ з д ۆ р: *кайтарылып берилген, жайгашкан, Фрунзе шаары, шаар, бөлүнөт, негизделген, борбор шаары, айланган, эсептелет, орун алган, Бишкек.*

288. 1. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле. Баяндоочтук милдетти аткарган сөздөрдүн синонимин тапкыла.

1. Бишкек шаары кайсы жерде орун алган?
 2. Деңиз деңгээлинен канча метр бийиктикте жайгашкан?
 3. Бишкек кандай шаар катары эсептелет?
 4. Ал кандай администрациялык аймактарга бөлүнөт?

Ү л г ү: *эсептелет – кабыл алынат – аталат.*

289. Берилген сөздөрдү байланыштырып жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. Ак кайын	бүрдө.
2. Бөбөгүм сүрөт өнөрү	кызыгуу.
3. Байчечекейлер	жайна.
4. Биз көлгө түшүү	баруу.
5. Экзамендер	бүтүү.
6. Бишкек күндөн-күнгө	жакшыруу бара жатат.

290. Белгиленген сөздөрдүн маанисин карама-каршы маанидеги сөздөрдүн жардамы менен аныктагыла жана аларды катыштырып жайылма сүйлөмдөрдү түзгүлө.

тырышчаак – жалкоо	жумшак – катуу
кубануу – өкүнүү	боорукер – кайрымсыз
мээримдүү – таш боор	

288-көнүгүүдөгү текстти «Бүгүнкү Бишкек» деген мазмунда улантып жазып келгиле.

§ 84. Жылдык өтүлгөн материалдар боюнча алган билимдерин жөнгө салуу – Систематизация знаний по пройденным материалам за год

291. Сүйлөмдөрдөгү көп чекиттин ордуна кашаанын ичиндеги тиешелүү ат атоочторду коюп толуктагыла. Сүйлөмдөрдү сөз түркүмүнө карай талдагыла.

(алар, эч качан, биз, бул, ким, ал)

Ү л г ү: *Бул мектеп жаңы салынган.* Бул – мааниси боюнча шилтеме ат атооч, түзүлүшү боюнча жөнөкөй, жекелик санда, атооч жөндемөсүндө турат.

Мектеп –

- ... мектеп жаңы салынган.
- ... Москва шаарына окууга кетти.
- ... апамды унутпаймын.
- ... мелдеште биринчиликти алды?
- ... экзаменди ийгиликтүү тапшырышты.
- ... англис тилин волонтер менен үйрөнүп жатабыз.

292. Сүйлөмдөрдөн табыш жана элес тууранды сөздөрдү тапкыла.

1. Балдар шашылбай шылдыр-шылдыр аккан булакка келишти. 2. Асмандагы түнкү жылдыздар жылт-жулт этишет. 3. Корккондуктан анын жүрөгү шуу дей түштү. 4. Мен күүгүмдө серен өткөн караанды байкадым. 5. Шарп-шарп жээкке урунган толкун күчөдү. 6. Асель мөлт-мөлт кеткен көз жашын токтото алган жок.

293. Сүйлөмдөрдөгү кызматчы сөздөрдү тапкыла. Аларды маанисине карай болуп жазгыла.

1. Окуучулар мектепти көздөй чуркашты. 2. Ысык-Көлдүн кооздугу менен байлыгына суктанабыз. 3. Акылдуу адам абдан ак ниет жана өтө маданияттуу болот. 4. Бүтүрүү кечесине карата концерт уюштурдук. 5. Гүлзат тестирлоодөн көп упай топтоду, себеби ал жакшы окуду. 6. Нарбек гана эч тартынбастан суроолорго жооп берип жатат.

1. жандоочтор: 2. байламталар: 3. болүкчөлөр:

294. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн айтылыш максатына карай тыныш белгилерин коюп, дептеринерге көчүрүп жазгыла.

1. Бүтүрүү кечесине арналган салтанаттуу майрамынар кут болсун... 2. Аймактык предметтер боюнча олимпиадага катышууга силер даярдандынарбы... 3. Биз А. Осмоновдун поэзиялык чыгармаларын окуп жатабыз... 4. Улууларга урмат, кичүүлөргө

ызат корсөткүлө... 5. Айлыңардагы жардамга муктаж адамдарды билдиңерби... 6. Жашасын бактылуу балалыктын таттуу күндөрү...

☐ Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн кайталап келгиле.

§ 85. Өтүлгөн материалдар боюнча алган билимдерин жонго салуу – Систематизация знаний по пройденным материалам

295. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү жөнөкөй жана тутумдаш ээ, баяндоочторду өз-өзүнчө бөлүп жазгыла.

1. Эр жигит эл четинде, жоо бетинде. 2. Алар чет өлкөгө саякатка даярданып жатышат. 3. Ак куулар кайтып келишти. 4. Калп – ырыс кесет. 5. Ата-энем жумушка кетет. 6. Мен тексттин мазмунун айтып берип жатамын. 7. Кыргыз тили мамлекеттик тил болуп саналат. 8. Кундуз өз ишин мыкты уюштурат. 9. Ата-бабаларыбыз тынчтыкта, ыштымактуу жашоону ыйык тутуп келишкен. 10. Менин курбум диссертациялык ишин ийгиликтүү жактады.

1. жөнөкөй ээ:

2. тутумдаш ээ:

3. жөнөкөй баяндооч:

4. тутумдаш баяндооч:

296. Сүйлөмдөрдөгү ээнин милдетин аткаруучу сөздөрдү тапкыла.

1. Биз терең билим алууга умтулабыз. 2. Сабак кызыктуу өтүлдү. 3. Үчөө бизге абдан чоң жардам көрсөтүштү. 4. Мен тарых сабагына кызыгамын. 5. Салтанат аспирантурада окуп жатат. 6. Көпкөгү тандалып алынды.

297. Сүйлөмдөрдүн баяндоочторун түрлөрүнө карай топтоп жазгыла.

1. Беш жерде беш – жыйырма беш. 2. Чойбек – прокурор. 3. Айдай мектепте окуп жатат. 4. Агам – бизнесмен. 5. Мен 8-класска көчөмүн. 6. Анын айылы – тоолуу. 7. Бөбөгүм балабакчага барат. 8. Ал – студент. 9. Алар бүгүн чогуу келип калышат. 10. Эрмек жоопкерчилик менен иштеп жатат.

1. атоочтук баяндоочтор:

2. этиштик баяндоочтор:

298. Төмөнкү сөздөрдүн орун тартибин туура коюп, сүйлөм түзгүлө.

1. Меймандар, узады, үйдөн, бүгүн.

2. Сегизде сабак, саат, эртең менен, башталат.

3. Мактоо, баракча, менен, сыйланды, жакшы, окуучу.

4. Кулпунат, Ала-Тоо, жазында.

5. Үйлөр, бийик, курулду.

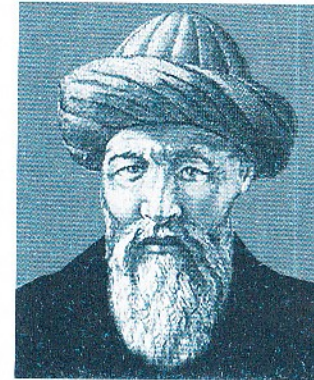
299. Сүйлөмдөрдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн тапкыла.

1. Алма-өрүк бышып жетилди. 2. Мен англис тилинде эркин сүйлөй аламын. 4. Үмүтбек Испанияга кетүүгө даярданып жатат. 5. Окуу китеби жазылды. 6. Алар жакында Чолпон-Атага келишти. 7. Коён качты.

☐ Төмөнкү текстти окуп, түшүнүксүз сөздөрдү сөздүктүн жардамы менен которгула. Тексттин мазмуну боюнча ой жүгүрткүлө, анын негизги идеясын айтып бергиле.

ЖУСУП БАЛАСАГЫН

Жусуп Баласагын илим-билим, маданият гүлдөп турган орто кылымдын көрүнүктүү өкүлү. Анын турмуш жолу, чыгармачылыгы жөнүндө маалыматтар аз. Жусуп Баласагын болжолу 1010–1016-жылдары же, 1018-жылы Токмокко жакын Баласагын шаарында туулган. Анын 18 айда жазып бүткөн энциклопедиялык баалуу чыгармасы «Кут билим» деп аталат. Ойчул өз чыгармасын жогору баалап, аны билимдүү адамдарга арнаган. Билим – турмуш куту. Ошондуктан адам талбай билим алып, окуп-үйрөнүп издениши керек. Жусуп Баласагындын оку боюнча адам өз өмүрүн окуу, үйрөнүү, үлгү алуу менен гана байыта алат. Акыл адам баласына табиятынан берилген касиет. Ойчул – акын акылды адептүүлүк жолун тутуунун бирден-бир зарыл шарты деп эсептеген. «Кут алчу билим» поэмасында адамдагы жөнөкөйлүк жана кичи пейилдик касиеттерин жогору баалаган. Ошондой эле адамдын көтөрүмдүүлүк, сабырдуулук сыяктуу нарктуу касиеттердин артыкчылыгын да кеңири айткан. Жаш баладагы бул сапаттар алды менен үй-бүлөдө, ата-эненин таалим-тарбиясы менен калыптана тургандыгын аныктайт. Үлгүлүү ата-энеден өрнөктүү тарбия көргөн балдар маданияттуу, акыл-эстүү жана бактылуу болорун жеткиликтүү түшүндүргөн. Балдары акылдуу болсун деген ата-эне аларга жаштайынан билим берүүсү зарыл экендигин чыгармада баса белгилейт.

§ 86. Чейректик жазуу ишин жүргүзүү – Проведение письменной работы за четверть

300. Сөз айкаштарынын маанилигин тексттен таап жазгыла.

2. белгилүү кесемү – атактуу даанышманы – ?
3. өмүр баяны – жапшоосу – ?
4. мазмундуу поэмасы – сапаттуу дастаны – ?
5. акыл-эстүүлөргө – билимдүү-илимдүүлөргө – ?
6. өрнөк кылуу – үйрөнүү – ?
7. акылман акын – чыгарма жаратуучу – ?
8. тарбия-таалимдүүлүк –
9. ыйгарылган шык-жөндөм – жаралган талант – ?

У л г ү: 1. *өрсүндөгөн учурдагы – гүлдөп турган*

301. Сүйлөмдөрдү жогорку сөз айкаштары менен маанисине ылайык, толуктап жазгыла.

1. Ж. Баласагындын «Кут алчу билим» деп аталат. 2. акылды тутуунун бирден-бир зарыл шарты деп эсептеген.
- Ж. Баласагын илим-билим, маданият орто кылымдын 4. Анын , чыгармачылыгы жөнүндө маалыматтар аз.
5. Ж. Баласагындын ою боюнча адам өз өмүрүн окуу, менен гана байыта алат. 6. Акыл адам баласына табиятынан
7. Улуу ойчул өз чыгармасын гана арнаган.

302. Төмөнкү суроолорго жазуу түрүндө жооп бергиле.

1. Ж. Баласагын кайсы кылымдын көрүнүктүү өкүлү?
2. Ал кайсы жерде жана болжолу канчанчы жылдары туулган?
3. Анын эң баалуу чыгармасынын аталышы кандай?
4. Ж. Баласагын өз чыгармасын кандай баалаган жана аны кимдерге арнаган?
5. «Кут алчу билим» чыгармасында адамдын кандай сапаттары бааланат?

303. Тексттин негизги идеясын айтып бергиле.

1. Ж. Баласагын маданият гүлдөп турган орто кылымдын атактуу даанышманы. 2. Анын ою боюнча адам өз өмүрүн билим алуу, үйрөнүү, үлгү алуу менен байыта алат. 3. Ойчул акын адамдын жөнөкөй, кичи пейил, көтөрүмдүү, сабырдуулук сыяктуу касиеттерин жогору баалайт. 4. Үлгүлүү ата-энеден жакшы таалим-тарбия алган адептүү балдар гана акыл-эстүү, бактылуу болорун өзүнүн чыгармасында жеткиликтүү түшүндүрө алган.

5. Ал балдары акыл-эстүү, адептүү болсун деген ата-энелер аларга кичинесинен билим берүүсү зарыл экендигин баса белгилеген. 6. Ж. Баласагындын «Кут алчу билим» чыгармасын билимдүүлөргө, акылдууларга гана арнаган.

304. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, баш жана айкындооч мүчөлөрдүн астын сызгыла.

1. Биз Ж. Баласагындын «Кут алчу билим» чыгармасын окуп-үйрөнөбүз. 2. Ж. Баласагын чыгармасын билимдүүлөргө гана арнаган. 3. Окурмандар чыгармадагы касиеттүү адамдык сапаттарды баалашат.

☐ Ж. Баласагын жана анын чыгармасы жөнүндө кандай маалыматтарды билдинер, кыскача айтып бергиле.

§ 87. Жыйынтыктоочу сабак – Итоговый урок

▶ Өтүлгөндөрдү эске түшүргүлө: – Вспомните:

1. Тууранды сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирет?
2. Тууранды сөздөр маанисине карай кандай болуп бөлүнөт?
3. Табыш жана элес тууранды сөздөргө мисал келтиргиле.
4. Кыргыз тилинде кандай кызматчы сөздөр бар?
5. Сүйлөм деген эмне? Айтылып максатына карай кандай болуп бөлүнөт?
6. Сүйлөмдүн грамматикалык негизин эмнелер түзөт?
7. Сүйлөмдүн ээси курамына карай кандай болуп бөлүнөт? Мисал келтиргиле.
8. Ээнин милдетин кайсы сөздөр аткарат?
9. Сүйлөмдүн баяндоочу курамына карай кандай болуп бөлүнөт? Мисал келтиргиле.
10. Баяндоочтун кандай түрлөрү бар? Аларды мисал келтирүү менен түшүндүргүлө.
11. Сүйлөмдөр баш жана айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай кандай болуп бөлүнөт? Мисал келтирүү менен түшүндүргүлө.

305. Биринчи катардагы сүйлөмдөрдү мааниси туура келүүчү экинчи жактагы сөздөр менен байланыштыргыла. Алар сүйлөмдө кандай милдет аткарат?

1. адамдык жакшы сапаттар жөнүндө терең ой жүгүрткөн. «Кут алчу билим»

2. Анын «Кут алчу билим» аттуу поэмасы түрк тилинде боло алат.

3. «... ..» акыл-эстүү, адештүү адамды кут-бакытка карай багыт берет. жазылган

4. Акылы тунук, билимдүү адам башкаларга өрнөктүү
Ж. Баласагын.

306. «Кут алчу билим» чыгармасынан үзүндүнү көркөм окугула. Мазмунуна терең ой жүгүрткүлө да, аны жаттагыла.

Ушул китеп улуу күндөр жемиши,
Билимдүүгө – терең билим деңизи.
Чексиз баалуу билимдердин ширеси,
Аны окуп каңиет табар ким өзү?
Жалаң акыл-насаат сөздөн түзүлгөн,
Шуру сымал жипке тизилген.
Бул китептин баркын билет окуган,
Билимсиздин эмне келет колунан!

Билимсиздер кантип окуп түшүнөт?
А билимдүү окуйт, барктайт, күтүнөт.
Мындан артык мурун китеп бар беле?
Жаралабы кийин буга тең, тете?
Эгер чыкса андай белдүү азамат,
Даңктанганга мен даярмын кубаттап!

- ? а) «Кут алчу билим» чыгармасы кандай бааланып жатат?
б) Бул китептин баркына жетээр ким?
в) Билимсиздер бул чыгарманы окуп, маани-мазмунун түшүнө алабы?
г) Ушундай баалуу китеп жаратуучу азамат келечекте чыгабы?
д) Силерге Ж. Баласагындын чыгармачылыгы кандай таасир калтырды?

КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮК КЫРГЫЗСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ

А
агуу – течение
агыз – славлять; уносить
адабий – литературный
адам баласы – человечество
адат – 1. обычай; привычка; 2. традиция
адилеттүүлүк – справедливость
адис – специалист
адыр (лар) – холмистая местность
ажайып – удивительный, изумительный
азоо – необъезженный
ай балта – бердын
айбанаттар дүйнөсү – мир животных
айдарым – легкий ветерок
айлана – окружность (жердин айлана-сы – вокруг земли)
айтылуу – известный
ак шумкар – крикун, белый сокол
акиташ – известь
акмак – глупец
акта – белить
акыйкат – истина, справедливость
акылман – умный, мудрый
ала буркок – пасмурный
алачык – лачуга, шалаш
албан ийгилик – большой успех
алгачкы жолу – первый раз
алдын ала – заранее
алек бол – метаться
алсымдан ал – вцепиться в горло
алтын казына – золотые сокровища
алыпча – не так уж
амал менеп – хитростью
аманчылык – благополучие, невредимость
анар – гранат
ангычакты – вдруг
анда-санда – иногда, изредка
ант – клятва
анчалык – сколько, на сколько
аныкталгыч – определенный
«Ардак белгиси» ордени – орден «Знак Почёта»
ар кайсы – некоторые
аракет – старание, действие
аралык – промежуток, расстояние
араң – еле-еле, едва-едва
аргендей – приятный, красивый
ардак – почёт, уважение
ардакталган – уважаемый, почётный

ардактуу наам – почетное звание
уважаемый, почетный
арзырлык – достойный
арип – буква
аркар – архар, горный баран
аре чычкан – горноста́й
арттыруу – умножать, усиливать
арткычылык – превосходство, преимущество
аруу сезим – ценное чувство
аска таш – вздымающаяся скала
асман тиреген – возвышающиеся к небу
асыл – благородный
ата журт – отечество
атагы чыгуу – прославиться, стать известным
атак алын келген – принесло славу, прославило
атактуу – известный, знаменитый, прославленный, знатный
аткар – исполнять, выполнять
атынып алуу – застрелиться
ачарчылык – голод
ачуулуу түрдө – сердито
ачык-айкын – ясно
ачылыш – открытие
ашкереле – выявлять; обличать

Б
баалоо – оценивать
баалуу – ценный
баам – понимание
баамчыл – догадливый
баатырдык – героизм, храбрость
багын – подчиняться, сдаваться
багыт алуу, багыт – получить установку
бадам – миндаля
байгелүү орун – призовое место
байкаба – не замечать
байкоо – наблюдать
байкоосуздан – неожиданно
байла – ставить на откорм; перекрыть (реку)
байланыш, тыгыз байланыш – связь, тесная связь
байлык – богатство
байчечекей – подснежник
байыркы – первобытный, прежний, давний

байыркы бир заманда – когда-то в древние времена
байытуу – обогащение кого-чего-л.
бакан – шест
бака-шака түшүп – в суматохе, второпях
бактылуу – счастливый, удачный
бактысын ач – осчастливить, дать счастье
бакча – бакча
бакча (гүл бакча) – 1. сад; 2. цветник
бакыр – громко закричать
балбан жүрөк – богатырское сердце
балбылда – сверкать, пламенеть
балык кармоочу чарбалар – рыболовецкие хозяйства
баркыш бил – понять ценность
Басма күнү – День печати
баш кесер – головорез
баштыкча – мешочек
башынан кечирген – переживший, испытывший
баянда – рассказывать, повествовать
беде – клевер; люцерна
бейкут – спокойный, безмятежный
бел – поясица; талия
бел чечпей – *здесь*: не раздеваясь
белгилүү – известный
белек – подарок
белеңде – готовить
бергич – передатчик
бети албыруу – покрасневшее лицо
бешик; ак бешик – люлька; белая люлька
бешмант – верхняя одежда на подкладке
бийкеч – девушка, девица
билеги жооп – *здесь*: сильные руки
билим алуу – получить образование
бир жагынан – с одной стороны
бир топ – изрядно, довольно много
биримдик – объединенный, единство
биринчилик – первенство
бойлой бастыруу – ехать вдоль
болочок – будущий
болуптур – ну ладно
бороз сал – вспахивать борозду
бороон күчөгөндүктөн – из-за сильного бурана
борноц – рыхлый
бобөк – младенец
бөгөл – быть перекрытым
боңчоңдө – горбиться
болүм – отдел; часть
бөрү карагат – барбарис
булбул – соловей

булбулдөгөн – мерцающий
бурал – виться, извиваться
бутақ – ветвь
бүтүндөй – целиком, полностью
бүтүрүү – кончать, заканчивать
бүчүр байла – распустить почки

Г
гана (болүкчө) – только (частица)
граждантык согуш – гражданская война
гүл, гүлдөр – цветок, цветник
гүлдесте – букет цветов
гүлдөгөн – цветущий
гүлдүн ширеси – нектар

Д
даамдуу – вкусный; имеющий вкус чего-л.
даанышман – мудрый, мудрец
дал бол – растеряться, опешить
далилдөө – доказывать, аргументировать
дакта – прославлять
даража – степень, почёт
дарга асуу – повесить, казнить
дароо – быстро
дарыгер – лекарь
дары-дармек – лекарство
дарыкана – аптека
дарылоо – лечить
дастан – героическое сказание
даярдануу – подготовка (себя к чему-л.)
демилге – старание, усилие
демилгелүүлүк – инициативность
денгээл – уровень
дене – тело
дениз – море
дилгир – сильно желающий; энтузиаст
долону – боярышник
доңуз – дикая свинья, кабан
доо – тяжба; претензия
доор – век, эпоха
дөбө – холм
дөөлөт – богатство, достояние
дуу күл – хором засмеяться
душман – враг
дүйнө – мир, свет; вселенная
дүйнөлүк – мировой
дээрлик – почти

Ж
жаанын огу – стрела
жагдай – условие, обстоятельства

жагымдуу – приятный
жадыра – доставлять удовольствие
жай – положение
жайгаштыруу – приведение в порядок
налаживание, размещение
жайдары жүз – приветливый; весёлый
жайкалган эгин – густая пшеница
жайна – во множестве рассыпаться
жайпаган – многочисленный
жайыл – распространиться
жак – нравиться
жактыр – одобрять; понравиться
жакшынакай – хорошенький, милостивый
жакырчык – бедность, нищета
жал – грива
жал куйругу тоңулгон – длиннохвостый и длинногровый
жалбырттаган – вслыхнувший
жалкылдаган – сияющий
жалчы – батрак, наёмник
жалын – пламя
жамал – красота
жамы журт – весь народ
жамын – укрываться; покрываться
жамынган – покрытый
жан аяган – жалеющий свою жизнь
жан дос – душевный друг
жан дүйнө – мир души
жан талаш – приложить все усилия
жаңдай сүйүкүм – любимая
жангактуу – орехоплодный
жангастын кабыгы – скорлупа ореха
жашылуу – ошибаться
жаныр – обновиться
жар – обрыв, крутой берег
жаратуу – создание, творение
жаратуу – создать
жарашкан – красивый
жарк-журк этүү – сверкать
жарыша сүйлө – перебивать друг друга
жарышка салуу – побуждение к состязанию (к соревнованию)
жарышуу – соревнование
жасалга – украшение, декорация
жасалгалоо – украшать, обставлять
жашыл деңиз таш бакасы – зелёная морская черепаха
жел – ветерок
жел кайык – парусная лодка
жел сыйпайт – ласкает ветерок
желмогуз – чудовище
жем бол – стать жертвой
жеме – упрёк, попрек
жем-чоп – корм
жеңилбес күч – непобедимая сила
жер айда – пахать землю

жер жүзү – земной шар
жер иштетүү – обработка земли
жер кыртышы – почва
жетекчилиги астында – под руководством
жеп – спинной хребет
жоо бетинде – перед лицом врага
жору (журтчу) – гриф
жоруктары – поведение, поступок, выходка, приложение
жөлөк – опора
жоңокойлук – скромность, простота
жугушат – передаётся
жугуштуу дарг – заразная болезнь
жулкуу – дергать
жулуп ташта – вырывать, выдернуть
жумшарт – смягчать, делать мягким
жуунап жаткандай – словно отдыхают
жүгүн артуу – навьючить груз
жүрүш – поход
жүзүнөн нур жаап турган – лучезарная, лучистая
жыбылжып аккан – медленно текущий
жылба – не двигаться
жылга – ложка ручья; длинная впадина
жылгын – юлгун, бисерник, тамариск
жылдызы жарык – звездный, светит как звезда, симпатичный
жылкычы чымчык – трясогузка
жылмайган калыбында – улыбаясь
жынар жыттуу – благоухающий
жырга – наслаждаться
жыргал күү – мелодия благополучия

З
залым – угнетатель, притеснитель
замап – время, эпоха
замандаш – современник
заныксын тартуу – терпеть унижение
зарыл – нужный, необходимый, самый нужный
зат – материя, вещество
зоо – скала
зордук менен – насильно
зуулаган – *здесь*: стремительный
зуудда – мчаться
зээндүү – понятливый

И
ий – гнуть, сгибать
ийгилик – успех, доброе дело, достижение
ийил – гнуться, сгибаться
ийри-буйру – извилистая
ийрим – кружок
илгерки – древний, прежний

илеп – дуновение
илим – наука
илимий – научный
илимпоз – ученый
илин – зацепиться
ирмем – мгновенно
ит мурун – шиповник
ичи – внутренняя часть
ичим түтпөй – не выдержав
ишенич – доверие

К
каардан – сердиться, гневаться
кабар – весть, известие
кабардар болуу – быть осведомленным
кабыл алуу – принимать
кадыр – уважение; достоинство
кадыр-барк – уважение; достоинство, авторитет
кадырга жетпеген – не отдавший дань
кайгы-капа – печаль, горе
кайраты өткүр – решительный, храбрый
кайрылуу – вернуться, возвратиться
кайталангыс – неповторимый
как жарып өтүү – пересекать
калкан көпөлөк – крупная бабочка; мотылек
калыңдык – плотность
калышпа – не уступать
камак – арест
камкор – заботливый покровитель
кампа – хлебный амбар, мельничный ковш
камчы – нагайка, плётка
кан көксөө – жажда крови
канат бүтүрүү – открывать
канаттуу куштар – крылатые птицы
кандай болсо да – как бы то ни было
канылда – визжать, кричать протяжно
канчыгайлуу – имеющий ущелье
кара тору – смуглый
каргыш – проклятие
кармалуучу балыктар – промысловые рыбы
карт – *здесь*: старец
кары – *здесь*: стареть
каснет – хорошее свойство
каснеттүү – благодатный, священный
катаал – суровый
каттаган сайын – в каждом приезде
качыра – скринеть, трещать
кекилик – каменная куропатка
келген кезинде – *здесь*: когда ему исполнилось

кеменгер – мудрый, умудренный опытом
кемчил – пехватка, недостаток
кепил бол – ставший свидетелем
керемет – чудо
кесе (чоң чыны) – большая чашка
кесип өт – переправиться, перейти брод
кесекелдирик – ящерица
кескин түрдө – решительно, категорически
кийиз чокой – валенки
киндик кан тамган жер – родное место (где родился человек)
кожогат – земляника
кокту, коктуча – горная ложбина
кон – садиться (о птице)
коогалаңдуу – беспокойный
кооздук – красота
коргон – забор
кочкул – темно-красный
кош – плуг
кош чокулуу – двухвершинный
кошо – вместе
көбүк – пениться
көбүнчө – кажется, наверно вероятно, возможно
көгөрүү – зеленеть; процветать
көз ачып-жумгалча – мгновенно
көз жеткис – необозримый
көз караш – взгляд
козго кадал – вперить взор
көздөрүн алайтуу – вытаращить глаза
көзүн жаштыр – скрывать
көзүн жогот – убраться с глаз долой
көйкөл – спокойно дремлет; переливаться
кок жон – гребень горы
коколөтө карма – нести высоко
коктун бети – небосвод
кокурөк – грудь
көлгө куюучу – впадающие в озеро
көл-шал түш – обливаться потом
көңүл – чувство
көңүлгө толдуу – понравиться
коодөн – грудь
коонөрбөс – незабываемый
көп кырдуу – многогранный
көп улуттуу – многонациональный
көргөзмө – выставка
көрксүз – некрасивый
көрпө тебетей – шанка из мерлушки
кубат – сила, мощь; энергия
кубаттуу – сильный, мощный; энергичный
кубаттуулук – мощь, мощность
куду – точь-в-точь
кудук – колодец
күл азык – хлеб, провизия
кулак – *здесь*: разветвление арька

кулак угуп, көз көрбөгөн – неслышанное и невиданное
кулаткан – опрокинувший
куру – пустой
куру эмес – не обделена, не лишена
курч абал – напряженная обстановка
кутгуу – счастливый, благодатный
куугунтук – гонение, травля
куунак – веселый, радостный
кучагында – в объятиях
кулгүндөй – яркий, красочный
кулук таптоо – готовить лошадь к скачкам
күн сайын – ежедневно
күнгөй – сторона, обращенная к солнцу
күнү бүгүн – как сегодня
күрөң ат – бурый конь
курулдо – бушевать, реветь
кыбыраган жан-жаныбарлар – все живые существа
кыжыры кайна – обозлиться
кызыктар дүйнөсүндө – в мире интересного
кыйла – значительно
кык – павоз
кылдат – мастерски
кымкап – парча
кыңыр иш – дурное дело
кыстар – всунуть, втиснуть
кыялдан бүткөндөй – как возникшая мечта
кыял-жорук – нрав, характер

М
маал; коктом – время, момент; ранняя весна
маалымат – сведения, информация
мамлекет – государство
маныгуу – упражнение, приобретение навыков
мергенчилик – охотничий промысел, занятие охотой
милдет – обязанность
моонот – срок

Н
наам – 1. наименование, название; 2. знание
назар сая – обратить внимание
назик сезим – нежное чувство
наристе курак – детский возраст
натыйжа – результат
негиз – основание
негиздоочу – основатель
никеленүү – вступать в брак

нук – русло
нур – луч
нуска – экземпляр
нускалуу – примерный, образцовый, мудрый
нымдуулук – влажность

О
обдул – подаваться корпусом вперед
обончу – мелодист
ой – 1. мысль; 2. низина, котловина
ококо уч – его сразила пуля
окумуштуу – ученый
олуттуу – серьезный, важный, существенный
омкор – вывернуть
оңдо – исправлять, отремонтировать
оозуна май – в уста твои масла
оозуңдан айланайын – благословенны уста твои
оошуу – переходить
ор – яма
оро – завернуть, обернуть
оттуу – горящий

Ө
өбөлгө – предпосылка
өз – сам; свой, собственный
өзгөрүү – изменяться
өздүк – личный
өзүнчө – по-своему
өзү кырдуу – ровесник
өз ыктыяры менен – добровольно
өкүнүү – раскаяние, сожаление
өмүр – жизнь
өмүр берген – дающий жизнь
өмүрлүү болушсун – пусть живут долго
өмүр сүр – существовать, жить
ордоп кеткен – идущий вверх
өнөр – ремесло
өнөрлүү – умелый, ловкий, искусный
өпорчүлүк – ремесло
өнүгүү – развитие, прогресс
өрнөктүү – примерный, образцовый
өркүндөтүү – усовершенствование
орбон – долина
өткөр – проводить
өсүмдүктөр дүйнөсү – мир растений

П
пайдалуу – полезный, выгодный, при-
быльный
перзент – дитя, ребенок
пикир – мнение, взгляд

Р

радиобайланыш – радио-связь

С

сабаттуу – грамотный
 сагыш – тосковать, соскучиться
 сайра – петь (о птицах)
 сакалы куудай – сеedorодный
 сактоо – оберегание, хранение
 салмактуу – серьёзный
 салтанаттуу – торжественный
 салтка айланып калган – стало традицией
 Саманчынын жолу – Млечный путь
 санат – поучение, мудрое изречение
 санат-насыят ырлар – паидательные песни
 сап – рукоятка
 сапар – путешествие; дальний путь
 сапарчылар – путешественники
 саратан – майский жук
 сапаттуу – качественный
 саякат – путешествие
 сезим – чувство, догадливость
 сезимталдык – чувствительность
 сейил – прогулка, гуляние
 селки – девушка
 сергит – освежить
 сермеген – взмахивающий
 согуп тур – дуть (о ветре)
 соконун туткасы – ручка плуга
 сойкө – серьги
 сугарылган – орошаемый, поливной
 суналып жатуу – лежал, растянувшись
 сунуш – предложение
 сурдан – бледнеть
 сурмалуу көз – *здесь*: красивые глаза
 суу башында – у истока воды
 суктануу – восхищение, зависть
 суук кабар – плохое сообщение
 суу сактагыч – водохранилище
 суусар – куница
 суусу көп – поливоводный
 суусун кандыруу – утолять жажду
 суу танкыны – наводнение
 сүйгүнчүктүү – прелестный, миловидный
 сүйлө – произнести речь
 сүргүн – ссылка
 сүрөттө – описывать
 сызыл – струиться
 сыйла – уважать
 сыйлан – награждать
 сыймыктануу – гордиться

сыйсырдуу – заколдованный, волшебный, таинственный
 сыла – погладить
 сырда – красить, окрашивать
 сыяктуу – подобный

Т

таандык – принадлежность
 таасир – впечатление
 табигый – естественный, природный
 табылгы – таволга, спирея
 тай – жеребёнок
 тайбай келүү – не меркнуть
 тайыз – *здесь*: мелкий (неглубокий)
 такнал – получить навык
 талам – интерес
 талыкпа – не уставать
 талыкпас – неутомимый
 тамак-аш өнөр жайы – пищевая промышленность
 таң аткыча – до рассвета
 таң кылая бантады – начало светать
 тапшай калчудай – как будто не найдёт
 тарап – сторона, направление
 таргуу эт – дарить
 тартып кал – дёрнуть
 таттуу кыялдар – приятные мечты
 таш – камень
 ташкындан агуу – течь, переливаясь через край
 таштак жер – каменистое место
 таяке – дядя (по материнской линии)
 теңдешсиз – несравнимый
 теши сымал – корытообразный
 тер агыз – проливать пот
 терде – вспотееть
 теребел – окрестность; вокруг
 терең – глубокий
 тереңде – углубиться
 тиешелүү – соответствующий
 тизген – напизанный
 тилектештик – солидарность
 тиричилик – существование
 толкуган – всколыхнувший
 томсор – мрачно смотреть
 томсорун туруучу – хмурый, печальный
 тоң – заморзгать, мёрзнуть
 тоо эчки – горная коза
 тоо-геологиясы – горно-геологический
 тоо-кен институту – горный институт
 тоонун боору – склон горы
 тоонун этеги – подножье горы
 тоотпо – не признавать
 топурак – земля, почва

тордомо – сорт дыни
 тогөрөктүн төрт бурчу – весь мир
 тогүл – рассыпаться
 тогүп жибер – литься
 төр – высокогорье
 төрт аттуу – четырёхконный
 түгөнгүс – нескончаемый, неиссякаемый
 түйшүк – хлопоты, заботы
 түк – никак; никогда; несколько
 тукум – потомство
 тула бой – всё тело; весь, целиком
 тушгуч – первенец
 түнкү – ночной
 тузук – прозрачный, чистый
 турак жай – жилой дом
 турмуштук берүү – противостоять, выдерживать
 турмуштун айынан – из-за сложившихся обстоятельств
 түрткү бер – дать толчок
 туруштук бер – выдерживать
 туткун – пленник, узник
 түтүн – как отдельная семья
 туу чоку – вершина
 туш-туштан – с разных сторон
 тыкан – аккуратный, собранный
 тынчыл – успокоить, утихомирить
 тыным албастан – без передышки
 тыптыгыйнал – чисто-начисто; совсем
 тыш – внешняя сторона

У

убайып кор – получить пользу
 убараланган – утруждающий себя
 удаалаш – вслед за
 узакка дейре – долго
 уйкусуң ач – разогнать сон
 укмуштар – небывалые; невиданные
 уккулуктуу – приятный на слух, мелодичный
 укуктуу – имеющий право
 укук таануу – правоповедение
 уламыш – разговоры, слухи
 улар – улар, горная индейка
 улут – нация
 умтулуу – стремление
 унутулгус – незабываемый
 урат – свергнуть
 урмат – почёт, уважение
 урматтоо – оказание почёт, уважение
 уруу – род, племя
 учкан куштай – как птица
 учкул – крылатый

учтуу – заострённый
 учуш – взлёт; полёт
 учу шиш – остроконечный
 уюк – рой
 уюл – 1. место где разделяются, вихри;
 2. полюс

У

үзүңдү – отрывок, обрывок
 үзүрлүү – благоприятный результат
 үйрөнүү – научиться, обучиться
 үлгү – брать с кого-либо пример
 үмүт – надежда
 үн кат – раздаются голоса
 үнөмдүү – экономно
 үнүл – внимательно смотреть
 үркүн – восстания, массовое беспорядочное бегство
 үрөн сеп – сеять
 үстүндө кийгени – верхняя одежда
 үшүтүп албоо – не дать замерзнуть

Ч

чаалык – утомляться
 чаалыкпас – неутомимый
 чабуул – набег, наступление, атака, илтурм, нападение
 чагылган – молния
 чай куурай – зверобой
 чайыттай ачык – совершенно чистое
 чакыр – призвать
 чакырык – призыв
 чамын – мчатся
 чаңка – жажда
 чаңкан бойдон – вскачь
 чачын койгон – рассыпанный
 чеберчилик – мастерство
 чеке – лоб
 чектеген – намеченный
 чектегис – беспредельный
 ченгелдей – пятерня
 чеп – военное ограждение укрепления, крепость
 чепкен – род верхней одежды
 чет-жака – окрестность; окраина
 чет өлкөлүк – зарубежный
 чий – высокая жетская стенная трава
 чоң шашке – время перед полуднём
 чоочун – чужой, посторонний
 чогуудан сактоо – спасение утопающих
 чойрө – круг, среда
 чомул – купаться
 човок – лунка; грядка
 чубап кел – идти гуськом
 чуру-чуу – шум; суматоха

чыдамдуу – терпеливый, выносливый
чыдоо – терпеть
чыдамкайлык – терпеливость
чыйрак – крепкий, выносливый
чыйрал – закаляться, твердеть
чыкылдаган аяз – трескучий мороз
чым – дёрн
чымчын ал – взять щепотку
чымчы-чиркейлер – гнус (мухи, комары)
чыны карагат – чёрная смородина
чырак – светильник
чырык – мелкие ветви, прутья; хворост

Ш

шайыр – жизнерадостный, веселый, бодрый
шак – *здесь*: ветвь
шаркыра – бурлить; грохотать камнями
шаттык – радость, веселье
шатыра – барабанить (о дожде)
шейшеп – простыня
шибер – метлица; высокая густая трава
шилби – жимолость
ширелүү – сочный
шумдук экен – удивительный
шурудай – как бусы
шыбоо – мазать, штукатурить
шылдыр аккан – журчащий
шыпылда – быстро двигаться

Ы

ыдыратуу – разъединить
ызат – почтение, уважение
ыйгарылган – был удостоен
ылайык – соответствующий, подходящий
ыйык – священный, приносящий счастье
ылдамдык – скорость

РУССКО-КЫРГЫЗСКИЙ СЛОВАРЬ – ОРУСЧА-КЫРГЫЗЧА СӨЗДҮК

А

ад – тозок

Б

беспризорность – багуусуздук

В

взрыв – жарылуу

воля – эрк

выворачивать руку – колун толгоо

ышануу – поверить
ыштаа кой – быть очень внимательным
ынтызарлык – сильное желание
ынгыра – самодовольствоваться
ыраазычылык – удовлетворение
ырайымсыз – жестокий
ыргуу – качаться, покачиваться
ыргыш туруу – вскакивать
ырчы – певец

Э

эбегейсиз – очень, весьма, чрезмерно
эгин айдоо – производить вспашку и посев
эзелтен бери – издавна, с давних пор
экинчи жагынан – с другой стороны
эки тиштүү – двухлемешный
эл ичинде – в народе
элден мурун – прежде всего
элдик – народный
элестөө сезими – чувство образа
элестүү – образный
эмерек – мебель
эмгек сиңирген – заслуженный
эмгек үзүү – результат труда
эмгекчил – трудолюбивый
эмне дээрин билбей – не зная, что сказать
энсе – сильно желать
эптеп – как-нибудь, кое-как
эрдик – мужество
эрги – бушевать, не зная удержу
эр жигит – храбрый молодец
эрме чөл – пустыня, дикая степь
эрк – воля, свобода
эстелик – памятник
этек-жеп – полы одежды
эчаккы өткөн күндөр – давно прошедшие дни
эчен – несколько

выпускать – жасап чыгаруу

вырывать – жулуп алуу

высокорослый – узун бойлуу

вытолкнуть – түртүп чыгаруу

выхватить – жулуп алуу

гигантский – эң чоң

гордиться – сыймыктануу

гордо – сыймык менен

грандиозные дела – эң зор иштер

грешники – күноолүүлөр

грузовик – жүк ташуучу автоомобиль

Д

добровольный – ыктыярдуу

Ж

жестоко – абдан катуу

З

заботиться – кам көрүү

загореться – күйө баштоо

заживо – тирүүдөй

заморозить – суукка тондуруу

И

изменник – чыккынчы

испокон веков – эзелтен бери

испытанный – сыналган

испытывать – сезүү

К

кочевка – кочүү

Л

легковой автомобиль – жеңил автомобиль

М

мгновение – заматта

молоть зерно – данды тегирменге

тарт

Н

набег – чабуул, кол салуу

неграмотность – сабатсыздык

наотрез – кескин, таптакыр

напомнить – эске салуу

наслаждаться – ыракаттануу

начертать – көрсөт

О

облить водой – суу куюу

огромный – абдан чоң, эң зор

организация – уюм

оказаться – баш тартуу

П

пацап – бала

передовик – алдынкы

печь – бышыруу

пламя – жалын

подавить – басуу

подвиг – эрдик, баатырдык

подтолкнуть – түртүү

помешать – жолтоо кылуу

последователь – жолун жолдоочу,

инин улантуучу

праведник – такыба, сопу киши

предать – чыккынчылык кылуу

пытать – кыйшоо

Р

разложить – болуп коюу

рай – бейиш

С

самоотверженно – өз жанын аябай

святая вода – касиеттүү суу

слава – даңк, атак

смокнуть – жымжырт болуу

специально – атайын

У

увекочение – атын түбөлүккө

калтыруу

увлекаться – кызыгуу

улыбаться – жылмаюу

М А З М У Н У

I ЧЕЙРЕК

§ 1. Киришүү сабагы – Вводный урок	3
6-класста өтүлгөн материалды кайталоо үчүн көнүгүүлөр – Упражнения для повторения пройденного материала 6-класса	4
§ 2. Ат атоочту кайталоо – Повторение местоимения	4
§ 3. Ат атоочтун түрлөрүн кайталоо – Повторение видов местоимений	6
§ 4. Тууранды сөздөр – Подражательные слова	8
§ 5. Тууранды сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшү – Виды подража- тельных слов	9
§ 6. Элес тууранды сөздөр – Образно подражательные слова	11
§ 7. Тууранды сөздөрдүн жазылышы – Правописание подражательных слов ..	12
§ 8. Кызматчы сөздөр – Служебные слова	14
§ 9. Жандоочтор – Послелог	15
§ 10. Жандоочтун түрлөрү – Виды послелогов	17
§ 11. Байламталар – Союзы	18
§ 12. Жөнөкөй жана татаал байламталар – Простые и составные союзы	20
§ 13. Багындырбас байламталар – Сочинительные союзы	21
§ 14. Багындырбас байламталардын бөлүнүшү – Виды сочинительных союзов	23
§ 15. Багындырма байламталар – Подчинительные союзы	24
§ 16. Багындыргыч байламталардын маанисине карай бөлүнүшү – Виды подчинительных союзов по значению	26
§ 17. Бөлүкчөлөр (гана, го) – Частицы	28
§ 18. Бөлүкчөлөр (экең, эле) – Частицы	29
§ 19. Бөлүкчөлөр (эң, өгө, абдан) – Частицы	31
Чейрек боюнча кайталоо – Повторение пройденного за четверть	33
§ 20. Тууранды сөздөрдү кайталоо	33
§ 21. Жандоочторду кайталоо – Повторение послелогов	35
§ 22. Байламталарды кайталоо	37
§ 23. Бөлүкчөлөрдү кайталоо	39
Сөз өстүрүү сабактары, текст менен иштөө – Уроки развития речи, работа с текстами	40
§ 24. Зат атоочту кайталоо – Повторение имени существительного	40
§ 25. Сын атоочту кайталоо – Повторение имени прилагательного	41
§ 26. Сан атоочту кайталоо – Повторение имени числительного	44
§ 27. Сөз өстүрүү үчүн текст үстүндө иштөө – Работа над текстом для развития речи	46
Өтүлгөн темаларды кайталоо – Повторение пройденных тем	48

II ЧЕЙРЕК

§ 28. Текст менен иштөө аркылуу кызматчы сөздөрдү кайталоо	48
§ 29. Сүйлөм – Предложение	49
§ 30. Сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү – Виды пред- ложений по цели высказывания	51
§ 31. Жай сүйлөм боюнча машыгуу, көнүгүү иштери – Упражнения для приобретения навыков по составлению повествовательных предложений ..	53
Сөз өстүрүү сабактары – Уроки развития речи	55
§ 32. Этишти кайталоо – Повторение глагола	55
§ 33. Этиштин өткөн чагыш кайталоо – Повторение прошедшего времени глагола	57
§ 34. Этиштин учур чагыш кайталоо – Повторение настоящего времени глагола	58

§ 35. Этиштин келер чагыш кайталоо – Повторение будущего времени глагола	60
§ 36. Суроолуу сүйлөм, анын интонациясы, тыныш белгиси – Вопросы- тельная предложение, его интонация и знаки препинания	61
§ 37. Суроолуу сүйлөмдүн жай сүйлөм менен байланышы – Связь вопросительного предложения с повествовательным	63
§ 38. Суроолуу сүйлөм боюнча машыгуу, көнүгүү иштери – Упражнения для приобретения навыков по составлению вопросительных предложений	64
§ 39. Көнүгүүлөр – Упражнения	65
§ 40. Буйрук сүйлөм, анын интонациясы – Побудительное предложение и его интонация	67
§ 41. Буйрук сүйлөмдүн жай сүйлөм менен байланышы – Связь побуди- тельного предложения с повествовательным	68
§ 42. Көнүгүү, машыгуу иштери – Упражнения для приобретения навыков ..	70
§ 43. Илентүү сүйлөм, анын интонациясы – Восклицательное предложе- ние и его интонация	71
§ 44. Көнүгүү, машыгуу иштери – Упражнения для приобретения навыков ..	73
§ 45. Текст менен иштөө – Работа над текстом	75
§ 46. Сүйлөмдүн түрлөрү боюнча алган билимдерин жонго салуу – Систе- матизация знаний по видам предложений	76
§ 47. Чейрек боюнча кайталоо – Повторение пройденного за четверть	77

III ЧЕЙРЕК

§ 48. Сүйлөмдүн түрлөрү (жай, суроолуу, илентүү сүйлөмдөр) боюнча ко- нүгүүлөр – Упражнения по видам предложений (повествовательные, вопросительные, восклицательные)	80
§ 49. Көнүгүүлөр – Упражнения	81
§ 50. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү – Главные и второсте- пенные члены предложения	82
§ 51. Сүйлөмдүн ээси – Главный член предложения – подлежащее	84
§ 52. Ээнин курамына карай бөлүнүшү – Классификация подлежащего по составу	87
§ 53. Ээнин милдетин аткаруучу сөздөр – Способы выражения подлежащего	90
§ 54. Көнүгүү, сөз өстүрүү – Упражнения и развитие речи	92
§ 55. Көнүгүү, машыгуу иштери – Приобретение навыков	94
§ 56. Көнүгүүлөр – Упражнения	95
§ 57. Текст менен иштөө – Работа с текстом	97
§ 58. Өтүлгөн материалдарды жыйынтыктоо үчүн тесттик тапшырмалар – Тестовые задания для подведения итогов пройденного материала	98
§ 59. Сүйлөмдүн баяндоочу – Сказуемое	100
§ 60. Баяндоочтун курамына карай бөлүнүшү – Классификация сказуе- мых по составу	102
§ 61. Көнүгүүлөр – Упражнения	104
§ 62. Текст үстүндө иштөө – Работа над текстом	105
§ 63. Көнүгүүлөр – Упражнения	108
§ 64. Өтүлгөн материалдар боюнча алган билимдерин жонго салуу – Систематизация знаний по пройденным материалам	109
§ 65. Сөз өстүрүү – Развитие речи	110
§ 66. Көнүгүү, машыгуу иштери, сөз өстүрүү – Упражнение, приобретение навыков и развитие речи	112

§ 67. Ээ менен баяндоочтун ээрчиңүүсү – Согласование подлежащего со сказуемым	113
§ 68. Сөз өстүрүү – Развитие речи	116
§ 69. Көңүгүү, машыгуу иштери, сөз өстүрүү – Упражнение, приобретение навыков и развитие речи	117
§ 70. Ээ менен баяндоочтун сүйлөмдөгү орду – Место подлежащего и сказуемого в предложении	119
§ 71. Сөз өстүрүү – Развитие речи	121
§ 72. Чейректик кайталоо үчүн ташпырмалар – Задания для повторения материалов за четверть	122
IV ЧЕЙРЕК	
§ 73. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн кайталоо – Повторение главных членов предложения	125
§ 74. Баяндоочтун түрлөрү – Виды сказуемого	126
§ 75. Этиштик баяндооч – Глагольное сказуемое	128
§ 76. Атоочтук баяндооч – Именное сказуемое	130
§ 77. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби – Порядок слов в предложении.....	132
§ 78. Жалаң сүйлөмдөр – Нераспространенное предложение	134
§ 79. Көңүгүү, машыгуу иштери – Упражнения для приобретения навыков	136
§ 80. Сөз өстүрүү – Развитие речи	137
§ 81. Жайылма сүйлөм – Распространенное предложение	138
§ 82. Текст менен машыгуу иштери – Работа над текстом для приобретения навыков	140
§ 83. Сөз өстүрүү – Развитие речи	141
§ 84. Жылдык өтүлгөн материалдар боюнча алган билимдерин жөнгө салуу – Систематизация знаний по пройденным материалам за год...	143
§ 85. Өтүлгөн материалдар боюнча алган билимдерин жөнгө салуу – Систематизация знаний по пройденным материалам	144
§ 86. Чейректик жазуу ишин жүргүзүү – Проведение письменной работы за четверть	146
§ 87. Жыйынтыктоочу сабак – Итоговый урок	147
Кыргызча-орусча сөздүк. Кыргызско-русский словарь	149
Русско-кыргызский словарь – Орусча-кыргызча сөздүк	155

Учебное издание

Мамытов Жумаш, Сыдыкова Бурулжан

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Учебник для учащихся 7-го класса
с русским языком обучения

Четвертое издание, переработанное

На кыргызском и русском языках

Окуу китеби

Мамытов Жумаш, Сыдыкова Бурулжан

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин
7-классы үчүн окуу китеби

Кайрадан иштелип, төртүнчү басылышы

Жооптуу редактор *Д. Андашев*

Редактору *Ж. Медералиева*

Сүрөт редактору *А. Касымалиев*

Тех. редактору *Ж. Жолдошева*

Компьютердик калыпка салган *Т. Сандыбасва*

ИБ № 320

Терүүгө 15. 09. 2010. берилди. Басууга 20. 02. 2017 кол коюлду.
Офсет кагазы. Форматы 60×84¹/₁₆. Мектеп ариби. 10,0 пақта басма
табак. Нускасы 34000. Заказ № 46.

«Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы
720040, Бишкек ш., Ж. Боконбаев көчөсү, 182.

«Принт Экспресс» басма-полиграфиялык комплексинде басылды
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Профсоюз көчөсү, 49.